

INHOUDSOPGAVE

DE GESCHIEDENIS VAN SCHOTEN-MERKSEM EN VAN DE PAROCHIE	2
DE GESCHIEDENIS VAN DE SINT-BARTHOLOMEUSKERK EN -PAROCHIE SINDS DE REFORMATIE ...	4
DE PATROONHEILIGE: SINT-BARTHOLOMEUS	13
DE ARCHITECTUUR.....	18
RONDOM DE KERK.....	21
DE BINNENINRICHTING	25
MUZIEK EN KLANK	56
BRONNEN.....	58

DE GESCHIEDENIS VAN SCHOTEN-MERKSEM EN VAN DE PAROCHIE

De geschiedenis van Merksem en deze van de Sint-Bartholomeusparochie zijn volledig met elkaar vervlochten vanaf de eerste vermeldingen in de 7de eeuw tot aan het Frans Bewind, einde 18de eeuw.

De 'vicus' Merksem – 7de tot 12de eeuw

Een '**vicus**' ('wijk', gemeenschap) Merksem bestaat al in de 7de misschien wel de 6de eeuw. Vanaf de 9de eeuw is het duidelijk dat deze vicus deel uitmaakt van de bezittingen in 'Scota' (Schoten) van de Sint-Pietersabdij **van Lobbes** (Henegouwen). Dit was de belangrijkste abdij van het toenmalige Prinsbisdom Luik, gesticht in 655 door de heilige Landelinus (ca. 625-686). Op het einde van de 9de eeuw bouwt de abdij in Schoten een 'basilica', een kerkje. De 'vicus' Merksem had toen nog geen eigen kerk. Net zoals de hele streek rond Antwerpen viel de parochie Schoten onder het bisdom Kamerijk (Cambrai).

Door wanbeheer verliest de abdij van Lobbes in de 10de eeuw het gebied Schoten-Merksem, maar het is niet duidelijk wie de nieuwe eigenaar wordt.

In de 12de-13de eeuw is Merksem een gehucht van de **heerlijkheid Schoten**. In 1148 behoort het toe aan de heren 'de Scotis' (Schoten). Engelbertus de Scotis schenkt dan zijn deel aan de gloednieuwe 'hertogelijke' **cisterciënzerabdij van Villers** die twee jaar eerder, in 1146, gesticht was.

De zelfstandige parochie te Merksem – ca. 1200

Waarschijnlijk rond 1200 (tussen 1161 en 1216) wordt naast de parochie van Schoten een **zelfstandige parochie van Merksem** gesticht, met een eigen kerk, doopvont, kerkhof en priester en met eigen canonieke rechten. Een zegel van de parochie uit 1217 vermeldt de naam van de patroon van de parochie 'SIGILUM ECCL. PAROCH. Sti BARTHOLOMOEI PATRONI DE MERXEM. 1217.' De eerste pastoor in deze periode is enkel met zijn initiaal bekend: A. Men vermoedt dat dit staat voor Arnulphus.

De oprichting van parochies lag in de lijn van de landspolitiek van de hertog van Brabant, Hendrik I. De heren van Schoten hadden het recht de kerkbedienaar (pastoor) aan te stellen, het zgn. patronaatsrecht. In 1268 schenkt Hendrik, Heer van Breda (en van Schoten), dit patronaatsrecht aan het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen en het jaar nadien, op 22 februari 1269 keurt de bisschop van Cambrai (Kamerijk) deze overdracht goed.

Een deel van het grondgebied Merksem valt echter niet samen met de parochie. Het noordelijk deel, het zgn. 'Deurneigen' (het eigen van Deurne) behoorde aan de parochie van Deurne, Sint-Fredegandus, die vanaf 1328 onder het beheer viel van de Sint-Michielsabdij van Antwerpen. (Dit blijft zo tot 1802, bij de uitvoering van het Concordaat tussen Paus Pius VII en Napoleon van 15 juli 1801).

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

De 16de eeuw – Merksem een afzonderlijke heerlijkheid

In 1559 worden de bisdommen in de Nederlanden heringedeeld. De financiering van een nieuw bisdom gebeurt door de bisschop ook abt te benoemen van een grote abdij. Voor het bisdom Antwerpen, voordien onder het bisdom Kamerijk, is dit de Sint-Bernardusabdij van Hemiksem, waardoor de inkomsten van deze abdij naar het bisdom vloeien. Hiertegen rijst verzet dat onder meer geleid wordt door de Heer van Merksem-Schoten, toen Markies Lodewijk van Glimes.

In 1560 koopt deze Lodewijk van Glimes van de abdij van Villers de **heerlijkheid** Merksem met alle heerlijke rechten voor de bijzonder hoge som van 6.000 gulden en staat ze af aan zijn broer Jan IV van Glimes. Nadat deze in 1561 van **Merksem een afzonderlijke heerlijkheid** heeft gemaakt, los van Schoten, verkoopt hij ze aan **Antoon van Straelen**, die de nieuwe heer van **Merksem en Dambrugge** wordt. Voor **Merksem en de parochie** breken nu nieuwe tijden aan. De kerk heeft in 1565 vier gewijde altaren en drie klokken wat wijst op een voor die tijd ruime kerk.

Maar de relatieve rust zal al snel verstoord worden door de godsdiensttwisten en de **Beeldenstorm** van 1566. De Heer van Merksem, **Antoon van Straelen**, is in deze periode schepen van Antwerpen en getrouwe aanhanger van de Prins van Oranje. Hij wordt aansprakelijk gesteld voor de passieve houding van de magistraat tijdens deze woelige periode. Bij de aankomst van de hertog van Alva als landvoogd van de Nederlanden wordt van Straelen aangehouden en op 24 september 1567 ter dood veroordeeld. Eerder trok een groep geuzen, de zgn. ‘**verloren hoop**’, op 9 maart 1567 naar Merksem. Ze worden wel snel verjaagd, maar niet zonder dat ze de kerk en het ‘parochiaanshuis’ (pastorie) geschonden hebben.

Het worden moeilijke tijden voor de parochie. De akte van de kerkvisitatie in 1572 vermeldt dat er geen kapelaan is en geen vroegmis en dat de kerk wel 4 gewijde altaren heeft, maar slechts één kelk. Wanneer in 1579 het kapittel van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal verdreven wordt betekent dit dat de **parochie van Merksem** die van dit kapittel afhangt verweesd achterblijft. In 1581 schaft de burgemeester van Antwerpen, **Jan van Straelen**, zoon van Antoon, als leider van het calvinistisch bestuur, de katholieke religie af, ook in Merksem. De pastoor van Merksem, Jan Back, draagt zijn pastoorschap, gedwongen of niet, over aan Jan van Straelen.

De Sint-Bartholomeusparochie na de val van Antwerpen in 1585

Bij het beleg van Antwerpen vanaf 1582 en de herovering door het wettige ‘Spaanse’ gezag in 1585 op de protestantse Nederlanden ligt Merksem vaak tussen de fronten. Het wordt totaal verwoest en de kerk en de toren worden haast volledig door brand vernield. Gelukkig waren enkele gewijde kerkvoorwerpen, o.m. gewaden, in bewaring gegeven in Antwerpen.

Pas **tien jaar later**, in 1597, wordt **een nieuwe pastoor** voor Merksem-Dambrugge aangesteld, de kapelaan van het Onze-Lieve-Vrouwaltaar te Schoten, maar die houdt het in een parochie zonder parochianen maar vijf jaar uit. De reden van deze ontvolking zijn de aanhoudende strooptochten van Hollandse legerbendes. Ook de deservitor die in 1603 wordt aangesteld, vlucht naar Antwerpen en brengt er ook het liturgisch gerei in veiligheid.

Het duurt nog tot 1607, meer dan 25 jaar na de verwoesting, eer nieuwe bewoners naar Merksem komen omdat dan het eigen ‘Spaanse’ landsleger de controle herwint op de Hollandse legerbendes.

DE GESCHIEDENIS VAN DE SINT-BARTHOLOMEUSKERK EN -PAROCHIE SINDE DE REFORMATIE

De nieuwe Sint-Bartholomeuskerk (1617-1652)

Dit kerende tij wordt bekrachtigd door het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Eindelijk wordt werk gemaakt van enkele noodzakelijke **herstellingen**. Het schip ligt er nog wel ingestort bij maar het **koor** dat nog gedeeltelijk overeind staat wordt in 1610 hersteld. De kerk heeft geen preekstoel of biechtstoel noch een doopvont: daarvoor gebruikt men een verplaatsbare teil (waskom). Wanneer **Matthias van den Bossche** in 1613 als pastoor aantreedt, moet hij verontwaardigd vaststellen dat het kerkhof vol distels en doornen staat en dat door het ontbreken van deuren, het vee in de kerk weidt. Maar al gauw komt er schot in de heropbouw van de Sint-Bartholomeuskerk. De bouw start in 1616 met het koor. Wanneer koor en dwarsbeuken voltooid zijn meent de gemeente dat dit voor de bevolking kan volstaan, maar zij die instaan voor de finances wensen ook de heropbouw van het schip. De nodige financiën komen van de ‘tiendeninners’ zoals het Antwerpse kapittel, de abdij van Villers, de kartuizers van Lier en de Antwerpse Sint-Michielsabdij, maar het overgrote deel van de geldelijke middelen voor de heropbouw van hun kerk komt van de Merksemse boeren zelf.

De herstelling van de kerk vordert traag, want na afloop van het Twaalfjarig Bestand in de Tachtigjarige Oorlog in 1621, is Merksem opnieuw een strijdtonel tussen de Spanjaarden en de Noordelijke Nederlanden. De kerk doet tijdelijk dienst als vesting waar de gelovigen bescherming vinden, maar uiteindelijk vluchten velen naar de stad. Bovendien heeft de streek ook af te rekenen met de pest in 1623/'24 waarbij meer dan 100 parochianen op 480 overlijden en roversbenden vanuit Bergen-Op-Zoom eisen enorme bedragen als brandschatting met de pastoor (Cant) zelf als gijzelaar. Toch worden in het Onze-Lieve-Vrouwekoor en het Sint-Sebastiaanskoor nieuwe ramen geplaatst (1624) en komt er een nieuwe preekstoel (1627). Buiten de kerk wordt de waterput hersteld (1625) waarop de kaak zal worden geplaatst die vandaag nog ter plekke is (zie: Rondom de kerk, de kaak) en in 1628 komt er een klein torentje tussen de viering en het koor.

Wanneer in 1633-'34 de Hollanders de Scheldedijken doorsteken mondt dit uit in overstromingen. Drie jaar lang, van 1636 tot 1639, moeten de gelovigen voor de zondagsmis zelfs uitwijken naar een veiliger plek, de **Sint-Jobkapel** op het grondgebied Dambrugge, aan de Antwerpse zijde van de Schijn.

Sint-Jobkapel

In 1553 bouwt men binnen de Sint-Willibrordusparochie, langs de Schijn, achttien lemen huisjes voor melaatsen. Ze zijn gelegen op het grondgebied van de Antwerpse Vrijheid maar afgelegen, tegen de grens aan. De bijhorende kapel is toegewijd aan Sint-Job, de patroonheilige van de leprozen, gezien hijzelf in het gelijknamige boek van het Oude Testament 'met zweren was bedekt'. Zijn feestdag groeit uit tot een jaarlijks feest op Dambrugge.

Bij het beleg van Antwerpen wordt de kapel vernield in 1584, maar in 1597 wordt door de Antwerpse aalmoezeniers een nieuwe, grotere kapel gebouwd en ingewijd. In 1797 onder het Frans Bewind wordt de kapel gesloten, maar na protest (het was immers een ziekenkapel) aan de stad toegewezen, die ze verhuurt. In het nieuwe, kerkvriendelijke regime van Napoleon kan de huurder ze opnieuw openstellen op 9 mei 1800, de vooravond van het feest van Sint-Job. Na een nieuwe sluiting in 1825 wordt ze in 1830 terug geopend (foto boven: postkaart met Bredastraat en Sint-Jobkapel in 1850; Verzameling Jos Hermans)

en de 'begankenis' en de jaarlijkse feestelijkheden herbeginnen.

Nu blijft van de kapel nog enkel de gevel over, gelegen aan de Bredastraat 34. (foto 2017)

Wanneer de kerk 'voltooid' is in 1630 heeft ze nog steeds geen toren. Eerst bij het aantreden van pastoor Jan Kievits in 1638 maakt men werk van het optrekken en het 'sluyten van den toren', d.i. het aansluiten van de toren bij de muren van de kerk, een werk dat slechts in 1652 afgerond wordt, nadat (pas) in 1648 bij de Vrede van Munster de rust weerkeert.

Inmiddels wordt **Jacques Van Parijs**, die zijn vader Urbaan was opgevolgd als rentmeester-generaal van de Staten van Brabant, in 1641, eigenaar van de heerlijkheid Merksem-Dambrugge. Hij brengt ze weer tot bloei door o.m. te investeren in nieuwe dijken, o.m. de Ferdinandusdijk. Hij maakt eveneens de ruïne van het feodale Merksemhof, deels, terug bewoonbaar en laat in de kerk voor zijn familie een grote **grafkelder** bouwen waarin hij als eerste wordt begraven in 1655. Zijn zoon **Filips** volgt op zijn beurt zijn vader op als rentmeester-generaal van de Staten van Brabant. Hij huwt datzelfde jaar 1655 met Clara, de oudste dochter van Pieter Paul Rubens en Hélène Fourment, die de heerlijkheid (met kasteel) ten geschenke krijgt t.g.v. hun huwelijk. Zij brengen de heerlijkheid weer tot bloei. Hij steunt ook financieel de **heropbouw van de kerk**. De kanunniken van het Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekapittel en andere tiendenheffers bestellen een klok en Filips betaalt het hout voor het 'bellefort' 'om de klok in te hangen'. De toren wordt ook voorzien van een uurwerk (1652).

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Met de financiële steun van Filips wordt het prachtige **koorgestoelte** (1661) gebouwd, waarschijnlijk door het atelier van een van de Quellins.

Uit een kerkvisitatie van 1680 vernemen we dat de kerk, net als vandaag, drie altaren telt: het hoogaltaar toegewijd aan de patroonheilige Sint-Bartholomeus, het altaar van Maria en het altaar van Sint-Sebastiaan.

Nochtans gaat het Merksem en de parochie niet voor de wind. Vanaf de latere 17de eeuw leidt de protectionistische politiek van Antwerpen gesteund door de landvoogd tot de vlucht van ambachtslieden naar de grootstad, waardoor de Antwerpse randgebieden, w.o. Merksem, weer tot boerendorpen herleid worden. Telkens opnieuw moeten in de jaren 1670 enorme brandschattingen betaald worden om aan plunderingen van door doortrekkende soldaten langs de drukke verbindingsweg naar Breda (de Bredabaan) te ontkomen. De gemeente kan dit niet aan en komt zelfs lenen bij de parochie. De pest, mislukte oogsten en hongersnood, doen de rest. **Filips van Parijs** toont zich in deze hachelijke tijd niet als een goed bestuurder. Op zijn financiële steun moet de gemeente niet rekenen.

Pastoor Cornelis de Moor, die in een kerkvisitatie getypeerd wordt als ‘vir bonus, zelosus et doctus’, een goede, ijverige en wijze man, laat in 1686 een **gestoelte** bouwen zowel voor de kerkmeesters als de Heilig-Geestmeesters. De houten **lambrisering** die beide gestoelten omvat en nu nog een van de trekpleisters van de huidige kerk is wordt vermoedelijk in datzelfde jaar aangebracht. Dat Filips Van Parijs ook hier als sponsor optrad blijkt uit de eekhoorntjes die erin verwerkt zijn, een verwijzing naar zijn wapenschild. Of hoe menig kunstwerk de ijdelheid streelt - ijdelheid die overigens een sterkere bron van motivatie blijkt dan het *bonum commune*, het algemeen goede van een gemeente. Filips sterft op 4 oktober 1699 en wordt begraven in de familiekelder in de kerk. Zijn kinderen verkopen de heerlijkheid voor 45600 gulden. (huidige koopkrachtwaarde ca. 3 miljoen Euro).

Een jaar na de beide gestoelten, in 1687 laat de pastoor een nieuw kerkportaal optrekken. Hij zorgt tevens voor de aanbesteding in 1709 van een nieuw **Onze-Lieve-Vrouwaltaar** dat door beeldhouwer Willem Kerrickx gebouwd wordt. Diens zoon Willem Ignatius plaatst er een schilderij op met de hemelvaart van Maria. In 1711 tenslotte laat de pastoor een **orgel** bouwen en een **orgeldoksaal**. Het is de eerste vermelding van een orgel voor de kerk maar de bouwer is onbekend. De Moor treedt af als pastoor in 1722 en sterft drie jaar later. Zijn opvolger pastoor Peter Snellinckx laat nieuwe **communiebanken plaatsen** (1734) door ‘beeldsnijder’ Cornelis Struyf. De grafstenen van beide pastoors liggen nog, collegiaal naast elkaar, in de kerk.

De 18de eeuw: nieuwe bloei ondanks Oostenrijks bewind

Onder de nieuwe heren van Merksem, **Hendrik Geelhand** (1694-1776), die de heerlijkheid in 1729 verwerft en zijn zoon **Petrus Frans Geelhand** (+1790) herleven gemeente en parochie.

Op 27 juni 1737 slaat de bliksem in op de toren waarna de **brand** de grotendeels houten toren, kap, daken en zolderingen vernielt. De klokken zijn gesmolten maar het orgel kan gedeeltelijk gered worden en onderdelen worden opgeslagen bij de drossaard. Met de financiële hulp van de belangrijkste tiendenheffer, het kapittel van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, kunnen noodherstellingen nog voor de winter uitgevoerd worden. Hendrik Geelhand is de drijvende kracht achter de snelle bouw van een **nieuwe toren** die al in 1738 wordt aanbesteed voor 3500 gulden. De torenhelm wordt gebouwd naar een ontwerp van Jan Pieter II van Bourscheit net als de laatbarok-rococo **portaalomlijsting**. Beide bepalen nu nog het uitzicht van de kerk (en van Merksem). Voor de **drie nieuwe klokken** gebruikt men de spijs van de oude, gesmolten klokken. Klokengieter Georges Dumery uit Hoves (Edingen), sinds 1736 poorter te Antwerpen, levert een jaar later zowel de 'tiendeklok' van 1300 pond als de twee gemeenteklokken van respectievelijk 1547 en 964 pond.

Pastoor Gaspar Verhoeven, gesteund door de heren Geelhand, zorgt tijdens zijn meer dan 40-jarig pastoraat (1741-1784) ook met eigen middelen voor tal van aankopen voor de kerk en voor belangrijke opfrissingswerken. Zo herstelt Gilliam David in 1742 het in de brand sterk gehavende **orgel**. In ditzelfde jaar bouwt Hendrik Becx een nieuw **Sint-Sebastiaansaltaar** met beeldhouwwerk van Walter Pompe, naar een concept van bouwmeester Engelbert Baets. Jacob II Herreyns (1687-1758) plaatst daarop het altaarstuk met de marteldood van Sint-Sebastiaan. Het altaar wordt bekroond met het beeld van de verheerlijking van de heilige in de hemel. Op last van de gemeente brengt Jan Cassiers ten slotte in 1756 een nieuw **uurwerk** aan op de toren.

Inmiddels koopt de pastoor in 1744 een 'speelhof' naast de kerk om het later in 1764 tot woning voor de koster en vervolgens tot **pastorie** om te bouwen. De heren Geelhand dragen ook weer bij maar de kosten blijven zodanig oplopen dat de pastorie pas in 1787 in gebruik kan genomen worden.

Ook aan de **parochiegrenzen** wordt gesleuteld. In 1779 vragen de inwoners van 'De Zwaantjes', een deel van Merksem dat nog onder de Deurnse parochie Sint-Fredegandus viel, inlijving bij de parochie van Merksem. Hoewel de Sint-Michielsabdij die eigenaar was van de Deurnse parochie zich verzet keurt bisschop Wellens de overeenkomst goed. De pastoor van Merksem zal voortaan zorgen voor dopen, huwelijken, berechtingen en begravingen. De inwoners ruilen dan ook de eigen feestdagen van de parochie van Deurne voor die van Merksem.

De maatregelen die Jozef II neemt zoals de afschaffing van kloosterorden en religieuze gemeenschappen, beroeren de gemeente en de parochie door de ontbinding van de broederschappen, het verbieden van een eigen kermisdatum en van begravingen in de kerk.

Einde 18de eeuw: de Franse tijd

De kleinzoon van Hendrik Geelhand, Hendrik Jozef, zal als heer van Merksem geconfronteerd worden met het Frans bewind. In 1792 vallen de Fransen de Oostenrijkse Nederlanden voor een eerste maal binnen. Pas bij een tweede inval in 1794 weten ze de Oostenrijkers hier te verdrijven. Eerst bezetten ze onze gewesten. De 'contribution des nobles', een brandschatting van de edelen, treft ook Geelhand die in tegenstelling tot vele andere burgers en aristocraten niet gevlucht was. Hij wordt aangeslagen voor 44.000 pond en een ander familielid nog eens voor 33.000 pond.

Bij de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk het jaar nadien schaft het Frans revolutionair bewind de kloosters af, waaronder de abdij van Villers en de Antwerpse Sint-Michielsabdij, en slaat al hun goederen aan. Verbeurdverklaarde goederen worden verkocht op de Vrijdagmarkt om de oorlogsbelasting te kunnen betalen. In de nieuwe bestuurlijke indeling worden alle feodale instellingen afgeschaft, zo ook de heerlijkheid Merksem.

In 1797, meer bepaald op 29 september, worden de **kerken gesloten**, eerst te Antwerpen. Hieronder valt ook de Sint-Jobkapel in Dambrugge. De Sint-Bartholomeuskerk blijft nog even een toevluchtsoord voor Antwerpenaren die de zondagsmis willen vieren. Maar omdat ook de priesters van Merksem weigeren de eed van haat jegens de Franse koning en van trouw aan het Revolutionair Bewind af te leggen wordt de kerk op 12 oktober 1797 gesloten. De parochieregisters die reeds sinds 1606 bijgehouden werden, worden aangeslagen maar **pastoor Barbiers** kan nog tijdig een kopie maken, die nog steeds bewaard wordt in het Rijksarchief. Ook de pastorie wordt openbaar verkocht voor 247.500 pond (papier). De pastoor die afgezet is blijft wel in het geheim missen opdragen.

De Sint-Bartholomeuskerk wordt op 12 november 1799 nog een keer opengesteld, niet voor de eredienst, maar wel voor de **verkoop** van het meubilair, de altaren, de beelden en de schilderijen, zowel van de eigen kerk als deze van Ekeren, Berchem, Stabroek, e.a. Doordat de laatstgenoemde kerken eerst aan bod komen wordt de verkoop van de inboedel van de Sint-Bartholomeuskerk vrijgesteld door de instelling van Consulaat van Napoleon in december. Enkel de klokken waren reeds verkocht aan ... een Franse kanongietery.

Onder het **consulaat** en het **keizerrijk** van Napoleon streeft het nieuwe regime naar verzoening. Dit wordt bekrachtigd door het Concordaat tussen Napoleon en paus Pius VII van 15 juli 1801.

Zowel de kerkelijke als de burgerlijke bestuursvormen worden drastisch gewijzigd. De parochies hangen voortaan af van de bisdommen. Sint-Bartholomeus wordt een hulpparochie van Sint-Jacobs, binnen de dekenij Antwerpen van het aartsbisdom Mechelen. De kerkgoederen worden voortaan beheerd door de kerkfabriek, een nieuwe burgerlijke instelling met een eigen juridisch statuut.

Zonder dralen wordt er werk van gemaakt om de parochiekerk terug naar behoren te laten functioneren, meer bepaald om tot de kerkdiensten te kunnen oproepen. In 1802, worden de eerste **herstellingen** aan de kerk uitgevoerd. Twee nieuwe **klokken**, gegoten door A. L. van den Gheyn uit Leuven, worden opgehangen op 28/12/1803 en er wordt een nieuw **torenkruis** geplaatst. De pastorie wordt terug geschonken omdat de koper niet solvabel was.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

In het tweede kwart van de 19de eeuw herleeft Merksem geleidelijk aan. In 1830 is de bevolking verdubbeld tot 1550 tegenover 750 dertig jaar voordien. En de kerk groeit mee. In 1832-'33 worden onder het **pastoorschap van Jan Baptist De Weerdt** (†1853) twee zijbeuken toegevoegd en het schip wordt uitgebreid tot in het verlengde van de zijbeuken waardoor een rechthoekig blok ontstaat. Aan deze vergroting herinnert een gedenksteen ingemetseld in de buitenmuur van de zuidelijke zijbeuk.

*Ecclesia ex
eleëmosynis
amplificata
anno 1833.*

De kerk meet dan 39,5 m lang, 19,5 m breed. De toren behoudt zijn hoogte van 44 m.

Pastoor Petrus Carolus Cools (1852 - 1880) laat rondom het kerkhof een hekwerk plaatsen. Hij laat ook de lambrisering in de zijbeuken met de zeven werken van barmhartigheid en de zeven sacramenten verplaatsen. Door de vergroting van de kerk was de lambrisering te klein geworden, daarom worden tussen de bestaande afbeeldingen de veertien staties van de kruisweg toegevoegd. Aan deze ingreep herinnert een tekst aangebracht in de lambrisering (zie verder).

De nieuwe parochies einde 19de eeuw

Bevolking van Merksem in de 18de en 19de eeuw.

1713	680	(bij de aanvang van het Oostenrijks Bewind)
1803	780	(Frans Bewind)
1830	1.550	(begin Belgische staat)
1856	2.670	
1900	12.000	
1910	18.000	

De Sint-Bartholomeusparochie groeit uit haar voegen op het einde van de 19de eeuw door de industrialisatie van Merksem en de bouw van de havendokken. Talrijke scholen worden gebouwd die o.m. opgericht zijn door de Broeders van Liefde.

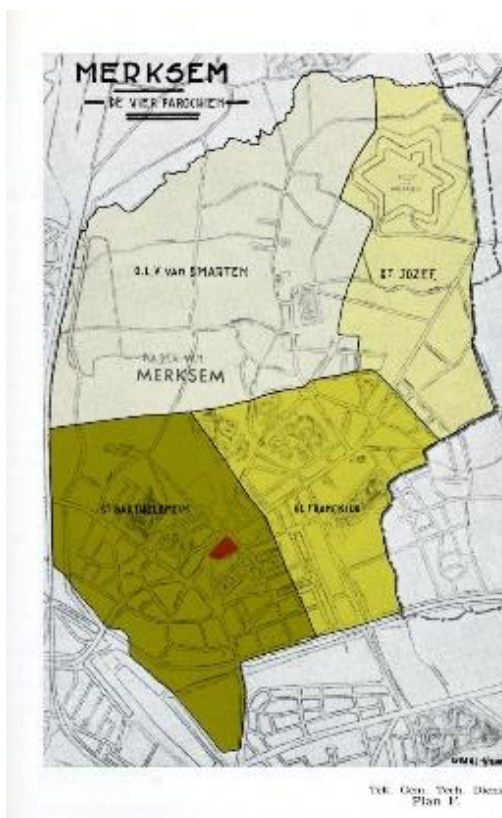
Door de verdere toename van het aantal parochianen beslist men in het laatste kwart van de 19de eeuw de parochie op te delen. Omdat **Dambrugge** op 7 januari 1874 gescheiden wordt van Merksem en toegevoegd aan het Antwerps grondgebied wordt de wijk in 1889 ook afgescheiden van de Sint-Bartholomeusparochie en gevoegd bij de nieuwe parochie van **Sint-Lambertus** (Antwerpen-Dam).

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Wanneer de ene parochie van Merksem ca. 10.000 inwoners telt, volgt met het KB van 22/03/1891 nog een verdere opsplitsing met de stichting van de nieuwe Merksemse **parochie Sint-Franciscus van Assisi**. Wanneer de kerk die een kilometer noordwaarts langs de Bredabaan gelegen is in 1896 wordt ingewijd telt die parochie ongeveer 3000 zielen. Vanaf nu wordt de Sint-Bartholomeuskerk in de volksmond de '**oude kerk**' genoemd.

Door de snelle bevolkingsaan groei van de gemeente tot bijna 12.000 in 1900 en 18.000 in 1910 volgen al gauw in 1924 een derde parochie, **Onze-Lieve-Vrouw van Smarten** in 'de 'tuinwijk' met 4000 parochianen en in 1938 een vierde, **Sint-Jozef**, die dan ongeveer 2400 parochianen telt. De bevolking van Merksem is dan verdubbeld tot bijna 30.000.

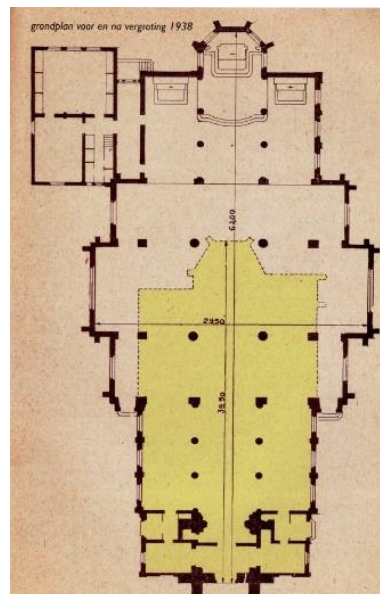
De parochiale indeling van Merksem met de vier parochies (bron Gemeentelijke Technische Dienst; Floris Prims, p.256). In het rood de moederkerk van Sint-Bartholomeus.

In 1917 laat pastoor H. Wuyts naar aanleiding van zijn 25-jarig priesterjubileum op eigen kosten twee nieuwe glasramen plaatsen. Het ene is een herdenkingsraam voor het 700-jarig bestaan (1217-1917) van de parochie met de geschiedenis van de patroonheilige Sint-Bartholomeus, het andere is toegewijd aan de Eucharistie.

De vergroting van de Sint-Bartholomeuskerk in 1938

Naast een opsplitsing van de parochies dringt zich ook een vergroting van de 'oude kerk' op. Eerst denkt men nog aan het bouwen van een nieuwe kerk, maar in 1925 beslist men de kerk te vergroten. Een van de doorslaggevende argumenten zou het behoud van de karakteristieke toren geweest zijn die al geklasseerd was.

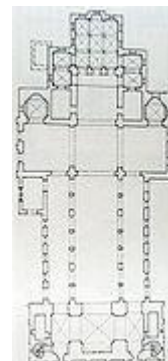
Voor de vergroting worden de gronden van het buiten gebruik gestelde kerkhof aan de oostzijde ingepalmd. Op basis van een Napoleontisch decreet moeten ontruimde kerkhofgronden vijf jaar onaangeroerd blijven. Wanneer deze periode afloopt in 1930 moet men de plannen toch nog even opbergen door de wereldwijde economische crisis. In 1936 kan men eindelijk opdracht geven aan architect Jef Huygh voor de uitbouw. De werken starten in 1937.

De oppervlakte van de kerk is nu verdubbeld, het transept is verbreed tot 29,5m waardoor de kruisvorm weinig uitgesproken is. Door de sterke uitbouw van het koor in oostelijke richting is de lengte van de kerk opgetrokken van 39,5m tot 63m. De hoogte van de toren blijft ongewijzigd op 44m.

Het grondplan van de vergrote kerk heeft enige gelijkenis met dit van de oorspronkelijke Sint-Bartholomeuskerk van Luik (12de tot 18de eeuw) vóór haar vergroting. Is dit toevallig of was het door de architect zo gewild omwille van de historische bindingen tussen Merksem en Luik?

Plan Wikipedia

Mgr. Jean Marie Van Cauwenbergh wijdt het verplaatste hoofdaltaar in op 17 augustus 1938, bij het begin van de kermis (kerkmis, wijdingsdag) die op 24 augustus eindigt bij het patroonsfeest van Bartholomeus. De plechtige inhuldiging van de kerk volgt op 5 september 1938 door Kardinaal Van Roey. Aan deze plechtigheid herinnert nog de gedenksteen in de zuidelijke buitenmuur.

'VAN ZIJN OORSPRONKELIJKE
PLAATS VERWIJDERD, WERD
DIT GEDENKTEKEN, IN HET
JAAR ONZES HEEREN, 1938,
BIJ DE VERGROOTINGSWERKEN
AAN DEZE KERK UITGEVOERD,
HIER PIETEITSVOL HERSTELD.'

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Architect Jef Huygh (Reet 1885- Deurne 1946) bouwt kerken, scholen en burgerhuizen in de stijl van de nieuwe zakelijkheid en de art-deco. Zijn realisaties zijn vaak totaalconcepten zoals o.m. de Sint-Laurentiuskerk en het Sint-Lievenscollege, beide in Antwerpen, i.s.m. met architecten en kunstenaars als Flor Van Reeth, Rik Sauter, Rie Haan, J. Smit, Jan Poels en Eugene Yoors. Hij was docent Bouwkunde aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen.

De Tweede Wereldoorlog: de verwoesting

In de eerste oorlogsjaren blijven Merksem en de kerk redelijk gespaard, maar het einde van de oorlog is desastreus.

Omdat de Duitsers zich in de kerk hebben verschanst wordt ze door de geallieerden in september 1944 bestookt en zwaar beschadigd. De toren en het schip waren wel overeind gebleven maar worden na de bevrijding van Antwerpen, op 30 december 1944 getroffen door een Duitse V-bom. De kerk is nu haast volledig vernield. De rijke barokke stoffering met de altaren, het oude gestoelte, de lambriseringen, de biechtstoelen en de preekstoel zijn bijna volledig vernield.

De sacristie wordt tijdelijk in gebruik genomen voor de kerkdiensten, maar wanneer ook deze vernield wordt door een V-bom wordt het gildehuis ingericht als kerk.

Bron foto's: Somers, Lia

De wederopbouw na WO II

Onder het pastoraat van J. De Weerd (1946-1952) zal architect **Jef Huygh** (1885-1946) de kerk heropbouwen naar de vooroorlogse toestand, zoals ze gerealiseerd was in 1938. In een eerste fase start hij de heropbouw van het oostelijk deel van de kerk met het koor. Wanneer Huygh reeds in 1946 sterft, zetten de architecten Jef Huygh Junior en van Haver het werk verder. Zij trekken op basis van de plannen van vader Huygh de toren terug op zoals hij ontworpen was door Jan Pieter II van Bourscheit in 1740 met als enige nog originele delen de torenhelm en de portaalomlijsting. De werken starten op 8/12/1947.

Minder dan drie jaar later op 24 september 1950 kan kardinaal van Roey de heropgebouwde kerk inwijden. In de zuiderkerkmuur is een herdenkingssteen aangebracht met het verhaal van de vergroting van de kerk in 1938, de bombardering op 30 december 1944 en de volledige heropbouw in 1955. Links boven prijkt het wapen van de gemeente Merksem met Bartholomeus en rechts boven het wapen van de aartsbisschop, kardinaal Van Roey.

Hoewel de heropbouw van de kerk zelf op 10 jaar gerealiseerd is, zal de restauratie van het beeldhouwwerk nog meer dan dertig jaar op zich laten wachten.

Van de 30.000 inwoners van Merksem wonen er dan 12.000 in de Sint-Bartholomeusparochie.

DE PATROONHEILIGE: SINT-BARTHOLOMEUS

Feestdag 24 augustus

Het eerste patroonschap van Schoten-Merksem: Sint-Pieter

Waarschijnlijk hadden Schoten en Merksem in de 9de eeuw gezamenlijk Sint-Pieter als patroonheilige. Het was immers de gewoonte de kerken te noemen naar de moederkerk en dat was voor Schoten-Merksem de Sint-Pietersabdij van Lobbes, de befaamde vroegmiddeleeuwse benedictijnenabdij te Henegouwen, die ressorteerde onder het Prinsbisdom Luik.

De Bartholomeusverering vanaf de 12de eeuw

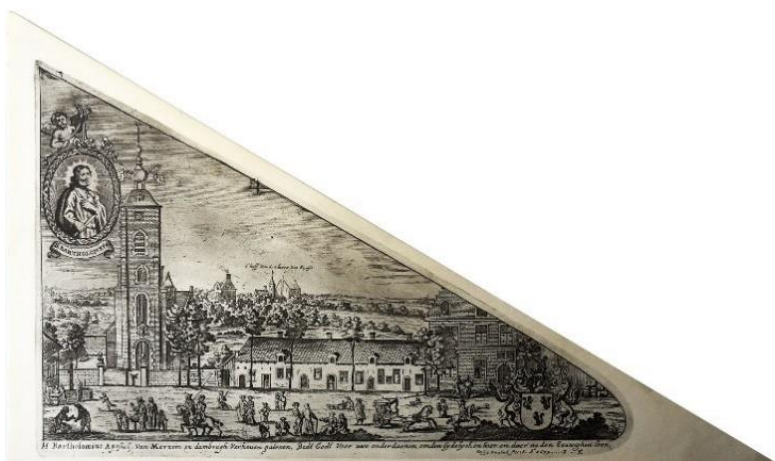
In de 12de eeuw neemt de Bartholomeusverering in het Prinsbisdom Luik een hoge vlucht dankzij een relikwie van de heilige, verkregen van keizer Otto III. De sterke bindingen met het Prinsbisdom Luik hebben er zeker toe bijgedragen dat de heilige ook in Merksem werd vereerd. Herhaaldelijk waren priesters van het prinsbisdom Luik pastoor te Merksem.

De processie en het beroemde processievaantje

In de 17de eeuw gaat tweemaal per jaar de Bartholomeusprocessie uit, de Bartholomeusbegankenis, op de feestdag van de patroonheilige (24 augustus) en op de feestdag van het Heilig Sacrament (de tweede donderdag na Pinksteren). Het beeld van de heilige wordt dan rondgedragen door de leden van de Sint-Sebastiaansgilde, een burgerwacht gewapend met handboog.

Al in 1614 worden processievaantjes te koop aangeboden. In 1648 vernemen we iets over 'papiere ende blecke vaentjes'. Van een iets latere versie uit 1679 bewaart de kerk nog de koperen drukplaat, gemaakt door de Antwerpse graveur **Gaspar Boutats**. De drukplaat dateert uit de periode dat Philips van Parijs, heer van Merksem en Dambrugge was. Niet alleen zijn wapen komt op het vaantje voor, maar op de achtergrond staat ook zijn kasteel 't'hoff vanden heere Van Parijs'. Waarschijnlijk heeft hij bijgedragen tot het steken van de koperplaat. In een medaillon vlak naast de torenbekroning waakt de beschermheilige van Merksem trouw over zijn kerk en de woonkern eromheen. Hij is herkenbaar aan zijn marteltuig in de hand,. Onderaan wordt de patroonheilige aangeroepen:

'H. Bartholomeüs Apostel, van Merxem en dambrugh, Verheven patroon,
Bidt Godt Voor uwe onderdaenen, omden tydelycken hier, en daer'na den Eeuwighen loon.'

De apostel Bartholomeus

Bartholomeus is één van de twaalf **apostelen**. Nochtans komt hij met die naam slechts eenmaal voor in de evangeliën, en wel bij Lucas (Lc.6:12-16) waar de twaalf apostelen die Jezus uitkiest uit de leerlingen die hem gevolgd waren met naam genoemd worden. Hij is waarschijnlijk de apostel die gewoonlijk wordt vereenzelvigd met **Natanaël** die door Jezus 'geroepen' wordt zoals beschreven bij Johannes (Joh. 1:44-51). Van hem zegt Jezus: "dat is waarlijk een Israëliet in wie geen bedrog is" (Joh. 1:47).

Volgens de **traditie** preekt hij vele jaren in Indië, Mesopotamië en Armenië, Lycaonië (Klein Azië). Hij is vooral bekend door zijn genezingen van geesteszieken. Wanneer hij de **dochter van de Armeense koning** van haar bezetenheid geneest - de scène die op het schilderij van het hoofdaltaar wordt weergegeven (zie foto) - bekeert de ganse hofhouding zich tot het christelijk geloof. Dit wordt hem niet in dank afgenomen door de broer van de koning die de bevolking tegen de geloofsverkondiger ophitst. Daarop wordt hij op bevel van koning Astyages gevangen genomen, gemarteld en naar Perzisch gebruik ter dood gebracht, d.w.z. hij wordt levend gevild en daarna het hoofd afgehakt.

Voorstelling in de kunst

P.P. Rubens, 1611,
Museo del Prado, Madrid

Michelangelo,
Sixtijnse Kapel, Rome

Beeld in de Sint-
Bartholomeuskerk,
Merksem.

Sint-Andrieskerk,
Antwerpen

Bartholomeus wordt op basis van een beschrijving in de Legenda Aurea (13de eeuw) traditioneel voorgesteld met donker kroeshaar, blanke huid, grote ogen, rechte neus en volle baard met enkele grijze haren. Vaakst wordt hij in schilder- en beeldhouwkunst weergegeven met zijn traditionele attributen de **afgestroopte huid en het mes** die verwijzen naar zijn marteldood. De huid draagt hij vaak over de arm, het mes in de rechterhand. In de Pseudo-Abdias (een collectie apocriefe heiligenlevens bewaard in de Bibliothèque Nationale de France) wordt verhaald dat hij de orakels van de afgoden het zwijgen oplegt. Wanneer de orakeldienaren de duivel vragen wie de dader is, beschrijft deze het uiterlijk van Bartholomeus. Daarom wordt hij soms afgebeeld met een **duivel** aan de voeten.

Feiten en legende

In de 6de eeuw wordt het **gebeente** van Bartholomeus overgebracht van Albanopolis naar het eiland Lipari (ten noorden van Sicilië).

*Volgens de **legende** wordt zijn lijk in zee geworpen samen met dat van vier andere martelaren die hem vervolgens diep onder water vergezellen tot Lipari. Bij zijn aankomst wijkt de vulkaan bij Lipari zeven mijlen achteruit.*

*Wanneer de Noormannen in de 9de eeuw Lipari plunderen worden zijn **relikwieën** verspreid. Een monnik zou ze verzameld hebben op aanwijzen van een engel. Wanneer men ze overzee in veiligheid wil brengen omsingelen de Saracenen het schip. Door een miraculeuze duisternis kan men toch landen op Benevento, op de westkust van Italië.*

Bartholomeus wordt patroon van Benevento en beschermer tegen de daar gevreesde aardbevingen. In 983 laat Keizer Otto III de relikwieën overbrengen naar de San Bartolomeo dell'Isolakerk van het klooster dat hij op het Tibereiland te Rome gesticht had.

*De **legende** wil echter dat wanneer Keizer Otto III in het jaar 1000 de relikwieën opeist men hem weet te misleiden met de gebeenten van Sint-Paulinus van Nola waardoor Rome nu ook een 'lichaam' van Bartholomeus als relikwie heeft.*

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Het lichaam in Benevento mist de armen en de schouders. In Luik bewaart men sinds 1050 zijn armen in de kerk die in 1015 naar hem genoemd wordt. In de Sankt-Bartholomäus-Dom in Frankfurt (D.) bewaart men sedert 1238 zijn schedel. Verscheidene steden zouden delen van zijn huid bezitten.

Bartholomeus is sinds de Middeleeuwen steeds een gevierde **volksheilige** geweest. Hij wordt de **beschermers** tegen onweders, wat zeker voor kerken een belangrijk aspect was gezien kerktorens al te vaak door de bliksem werden getroffen. Omwille van zijn marteltuig is hij ook de patroon van zowat alle beroepen waarbij een mes wordt gebruikt of waar huiden of leer aan te pas komen zoals leerlooiers, schoenmakers, bontwerkers, boekbinders en slagers. Bovendien wordt hij aangeroepen door vrouwen in barensnood, tegen zenuwziekten en stuipen.

Hij is de patroon van Armenië of steden en gemeenten als Frankfurt am Main of Benevento, en uiteraard ook van Merksem waar hij prijkt op het wapen van de gemeente: een Bartholomeus van goud tegen een achtergrond van glazuur.

Ook andere kerken rond Antwerpen werden ooit aan de heilige toegewijd zoals de kerk van Berchem vooraleer ze onder het patroonschap van Willibrordus werd gesteld.

Zijn **feestdag** is 24 augustus. In de orthodoxe kerk 11 juni.

Beelden van de heilige buiten de kerk

Het Bartholomeusbeeld bij de noordelijke buitenmuur van Jules Weyns (Merksem 1849-Antwerpen 1930) is afkomstig van het 19de-eeuwse gemeentehuis. Het werd beschadigd bij de brand van dit gemeentehuis bij een bombardement in 1944. Bij de bouw van het nieuwe gemeentehuis in 1968 (nu districtshuis) werd het beeld naar hier overgebracht.

Van het Bartholomeusbeeld op de schandpaal vooraan op het plein voor de kerk is de kunstenaar onbekend.

Voorstellingen van de heilige in de kerk

Op het **retabelschilderij** van het hoofdaltaar (omgeving Quellin?) uit ca. 1645, verlost Bartholomeus de dochter van de koning van Armenië van de duivel.

Een **medaillon** op het noordelijke **koorgestoelte** (omgeving Quellin?) toont de heilige met een mes. Het medaillon op de **preekstoel** van Cornelis Struyf, 1725, toont alleen zijn buste, zonder attribuut.

Hij komt ook voor op twee **glasramen**, een in de noorddwarsbeuk (Augustin Stalins, 1917) met enkele scènes uit zijn leven en een ander in het koor (J. Van den Broeck, 1952-'58) met zijn attribuut, het mes.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving 'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Op de neogotische **sculptuur** uit 1871 (Frans De Vriendt) (foto) draagt hij een zwaar mes in de ene hand en in de andere het evangelieboek.

Een recente en heel aparte sculptuur is de eikenhouten beeld van **de jonge Bartholomeus** in de zijbeuk, een werk van de Herentalse kunstenaar Leo Cambrée uit 1989. Het geeft een minder traditionele maar des te opvallender voorstelling van de heilige gezeten tegen de stam van een boom. Deze voorstelling gaat terug op de uitspraak van Jezus die onderaan is opgenomen: 'voordat Filippus u riep, zag ik u onder de vijgenboom zitten' (Joh. 1:47-51). Het verwijst eveneens naar het moment dat Jezus Natanaël, die geïdentificeerd wordt met Bartholomeus, ook aanduidt met 'dit is waarlijk een Israëliet in wie geen bedrog is'.

DE ARCHITECTUUR

De toren

De vijf geledingen van de vierkante ingebouwde **westtoren** zijn opgebouwd uit speklagen (rode bakstenen afgewisseld met witte natuursteen) en gemarkeerd door kordons (horizontale banden) in blauwe steen. Het geheel is bekroond met een klokvormige spits en een torenhelm in leistein. Naar gotisch patroon is de toren gestut door steunberen die overgaan in aflijnende pilasters.

De spitsboogvorm van het **vierlicht** op de tweede geleding van de westgevel verraadt nog het gotisch patroon. In een hardstenen omlijsting vertonen de **luiken** op de derde geleding dan weer een segmentboog en de **galmgaten** op de vierde geleding een rondboog.

Net als de torenhelm dateert de laatbarokke **portaalomlijsting** uit 1738 en is eveneens ontworpen door Jan Pieter II van Bourscheit. Beide zijn nog ongeveer intact aanwezig. Het hardstenen spiegelboogvormige portaal steunt op natuurstenen neuten die voorkomen dat vocht optrekt in de houten deurstijlen en is versierd met

een gekrulde sleutel onder de gebogen waterlijst. Bovenaan wijst een **uurwerk** aan elke zijde de tijd.

De buitenarchitectuur

De kerk is opgetrokken in baksteen boven een natuurstenen plint. Zowel het koor als de dwarsbeuken zijn op alle hoeken gestut door steunberen in baksteen die bovenaan afgedekt zijn met een golvende witte steen voor de afloop van het regenwater. De dwarsbeuken zijn overdekt met leien zadeldaken, de zijbeuken met dito schilddaken. Alle vensters zijn van het spitsboogtype.

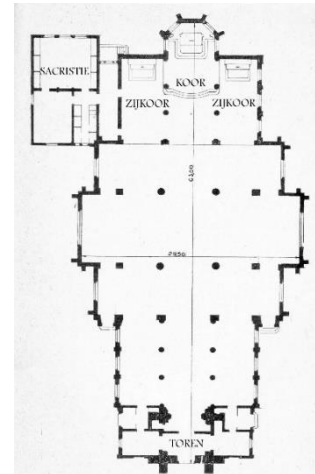
Een **schilddak** is een dak met twee driehoekige schilden aan de smalle zijden en twee trapeziumvormige aan de lange zijden. Deze daken hebben over het algemeen een korte noklijn. Een **zadeldak** is eenvoudiger gevormd door twee gelijk hellende dakvlakken, die samenkomen in de nok en aan beide zijden door een gevel worden afgesloten.

De binnenarchitectuur

Het grondplan

Het grondplan van de kerk gaat terug op een **georiënteerde kruisvorm**. Deze is echter niet zo uitgesproken doordat de dwarsbeuken slechts een weinig uitsteken, en zij drie traveeën breed zijn waarvan telkens de oostelijke en westelijke travee iets smaller zijn dan de middelste. Aan de oostmuur van het smallere deel is telkens een klein altaar geplaatst.

Het **koor** van drie traveeën heeft een halfronde driezijdige sluiting aan de oostkant waar het hoogaltaar staat. De noordelijke en de zuidelijke travee zijn zijkoren van één travee met de altaren van O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans en het Heilig Hart. Buiten de kerk aan de noordzijde van het koor is de **sacristie** aangebouwd. Aan de westzijde is de **toren** ingebouwd.

Het interieur

Onder het tongewelf in laatbarokstijl verdelen twee rijen zuilen versierd met gestileerde kapitelen de kerk in drie beuken.

In het schip, het transept en het koor, uitgevoerd in een sobere spitsbogenstijl, rusten de natuurstenen zuilen op hoge achthoekige basissen.

Viering

De vier zware ronde natuurstenen **hoofdpilaren** in de viering, op het kruispunt van de middenbeuk en de zijbeuken, rusten op hardstenen voeten. Bovenaan zijn de zuilen gedecoreerd met sobere gestileerde **kapitelen**. Het zijn fraaie kunstwerken van beeldhouwer **Albert Poels** (Berchem 1903-Borgerhout 1984). Aan de binnenzijde staan de symbolen van de vier evangelisten in een strakke art-deco. De arend of adelaar staat voor de evangelist Johannes, de meest beschouwende en mystieke van de vier evangelisten. Mattheus wordt naar traditie afgebeeld met een engelenkop, Lucas als een os en Marcus als een stier. Deze voorstellingen gaan terug op de visioenen van Ezechiël in het Oude Testament (Ez. 1:4-6) en van Johannes in het boek *Openbaring* in het Nieuwe Testament (Op. 4:5-7). De naam van elke evangelist is in een fijne versiering vermeld op de achterzijde van het kapiteel.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

*Ook alle andere art-deco kapitelen zijn van de hand van beeldhouwer, medailleur en juwelenontwerper **Albert Poels**. Hij studeerde aan de academies van Antwerpen en Berchem en aan het Nationaal Hoger Instituut voor Schone Kunsten te Antwerpen. Zijn grote kracht lag in de sobere beelden in strakke vormgeving. Vele van zijn beelden van kunstenaars, politici, heiligen (Sint-Willibrordus in Berchem) en volksfiguren (Lange Wapper aan het Steen in Antwerpen) behoren tot het collectieve geheugen van de Antwerpenaar.*

RONDOM DE KERK

De pastorie (Sint-Bartholomeusstraat 1A)

De huidige pastorie dateert uit de 18de eeuw. Op de grond van een 'speelhof' bouwt men in 1764 een woning voor de koster die na veel financiële perikelen tot pastorie omgebouwd wordt en in 1787 in gebruik genomen wordt. Twaalf jaar later op 18 januari 1799 onder Frans Bewind wordt ze weliswaar verkocht aan een zekere De Vriend uit Merksem, maar na het Franse Bewind wordt ze terug aan de vroegere eigenaar overgemaakt.

Na de zware beschadiging op het einde van de Tweede Wereldoorlog wordt de pastorie in 1948 volledig hersteld naar een ontwerp van R. Van Hekken.

Dit classicistische gebouw van zeven travéeën en twee bouwlagen met een bakstenen gevel is bekroond met een driehoekig fronton. Het is sinds 1975 beschermd als monument; de grote tuin is beschermd als cultuurhistorisch landschap.

Het oude kerkhof

De tragische **slag bij Ekeren** die op 30 juni 1703 uitgevochten werd was een uitloper van de Spaanse Successieoorlog. In Ekeren, ten noorden van Merksem, werd een Nederlandse strijdmacht van 10.000 man die oprukte naar Antwerpen omsingeld door een Frans en Spaans leger van 40.000 man. Hierbij stierven meer dan 1.700 Nederlanders en 1.750 Fransen en Spanjaarden en werden enkele duizenden gekwetsten en vermisten opgetekend. Vele doden werden in Merksem begraven.

Twee van hen worden nog herinnerd door de grafzerken in de zuidermuur van de kerk. **Markies Joseph de Seguiran** (zie foto) uit Bouc in de Provence, kolonel van het infanterieregiment van Maine (F.) wordt hier begraven twee dagen na de slag, op 2 juli 1703. In zijn wapen staat een opspringend hert. De heraldische pronkstukken, de schildhouders en het 'helmteken', zij het hier zonder helm, maar ter bekroning van de markiezenkroon, zijn ontleend aan het 'stuk' op het wapenschild, nl. een hert. Dergelijke 'sprekende' sierstukken zijn in de barok geliefd. Ook de traditionele memento mori-motief boven- en onderaan spreken voor zich: de zandloper, het doodshoofd en twee gekruiste beenderen.

Ontroerender is de confrontatie met de grafsteen van **Franciscus Ludovicus De Courten**, de pas 15-jarige onderluitenant van de Zwitserse Garde die in deze veldslag omkomt: 'in Republica Valesiana apud Helvetos ab annis XV natus, vice centurio legionis Helvetorum'.

De families van Parijs, Geelhand en van Eeckeren waarvan leden Heren van Merksem zijn geweest hebben een prominente plaats, zowel in als buiten de kerk.

Jacques van Parijs die vanaf 1642 Heer van Merksem-Dambrugge is, laat in de kerk een grote grafkelder bouwen waarin hij in 1655 (?) als eerste van een reeks familieleden begraven wordt, gevolgd door Filips Van Parijs (+ 4/10/1699) en diens echtgenote (+ 1689). Deze grafkelder bevond zich in de

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

oude kerk onder het hoogkoor, vlak bij het hoofdaltaar, maar door de vergroting van de kerk in 1938 ligt hij nu midden in de kerk. De toegang is door de opstelling van het vieringaltaar niet meer zichtbaar.

De laatste Heer van Merksem Hendrik Jozef **Geelhand** sterft in 1819. Hij wordt begraven in de nieuwe grafkelder van de **familie** buiten de kerk, weliswaar op de meest prominente ereplaats, tegen de toenmalige apsis aan. De Oostenrijkse keizer Jozef II had immers in 1784 een verbod uitgevaardigd binnen te kerk te begraven. Ironisch genoeg ligt de grafkelder door de vergroting van de kerk in 1938 nu in de viering van kerk. Het grafmonument, een kruisbeeld met de gestorven Christus, dat het oorspronkelijke graf sierde, is wél met de vergroting van de kerk mee oostwaarts opgeschoven en leunt terug tegen de nieuwe apsis aan (foto). De vroegere heren Geelhand zijn hier niet begraven. Zo ligt de eerste, Hendrik, gestorven in 1776, in Antwerpen, in zijn parochiekerk van Sint-Jacob.

Ook belangrijke Antwerpse burgers hebben hier een **ereplaats** gevonden sinds het verbod van Jozef II in 1784 om nog binnen de kerken en binnen stedelijke woonkernen begraven te worden. De zucht om zichtbaar in de herinnering van het nageslacht te blijven ‘leven’ heeft dan ook de kerkhoven in de 19de eeuw een nieuw aanzijn gegeven: in plaats van een weiland met anonieme graven werd het een park met enkel individuele graven, netjes van elkaar afgebakend, bedekt met een zo fraai mogelijke zerk of stèle.

De van oorsprong Luikse familie Grisar is hier vertegenwoordigd door één van de twee Antwerpse takken, **Jean Martin Grisar** (+1861), zijn echtgenote Suzanna Cailly-Duverger en kinderen. Martin is reeds als 25-jarige actief als handelaar in Antwerpen en verwerft een belangrijke positie wanneer hij in 1811 door Napoleon tot scheepsmakelaar benoemd wordt. Zijn zonen waren bekend in de muziekwereld. Naar de componist **Albert Grisar** (1808-1869) noemt de stad Antwerpen in 1876 een straat aangelegd op de eigen gronden van de familie en **Felix Grisar** (1811-1887) was lang voorzitter was van de belangrijkste Antwerpse muziekvereniging, de ‘Société Royale d’Harmonie d’Anvers’.

Joannes Antonius Hoomis, (+31/10/1791) was meer dan 20 jaar secretaris van de Heerlijkheid Merksem onder Hendrik Geelhand, de laatste Heer van Merksem en ‘vry erfmunter S.M. munten in Brabant’ zoals zijn grafplaat in de noordelijke buitenmuur vermeldt.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

De kaak en een pomp

Aan de zuidwestzijde van de kerk staat de oude kaak of schandpaal, een hardstenen geringde pijler met halfzuilen op een brede sokkel van vier treden. Deze schandpaal was in 1720 opgericht op een waterput gebouwd door beeldhouwer N. Savori (s.d.). De pomp stond uiteraard ten dienste van het huishoudelijk gebruik van de inwoners van Merksem maar was ook bijzonder nuttig voor de brandbestrijding. In 1840 bekroont men de kaak met een beeld van de gemeentelijke patroonheilige Bartholomeus. De beeldhouwer ervan is echter niet bekend. Honderd jaar later, bij de bevrijding van Antwerpen op het einde van de Tweede Wereldoorlog, wordt het geheel verwoest, in 1955 heropgericht en ten slotte in 2016 op het heringerichte plein voor de kerk geplaatst. De schandpaal en de pomp zijn als monument beschermd sinds 2009.

De beelden

Ook aan de noordkant van de kerk is **Sint-Bartholomeus** aanwezig, hoewel een beetje verweerd en weggeduwd tegen de zijmuur van de sacristie. Hij kijkt onverschrokken en houdt het mes waarmee hij gevild werd in de linker- en het Bijbelboek in de rechterhand. Een tekstplaat op de sokkel vermeldt de herkomst: *'Dit Sint-Bartholomeusbeeld van beeldhouwer J. Weyns sierde de voorgevel van het in 1944 tijdens de bevrijdingsgevechten vernielde gemeentehuis, gelegen hoek Bredabaan-Nieuwdreef (mei 1995)'.*

Aan de zuidzijde prijkt het beeld **Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen**.

Getrouw aan het Bijbelse boek de *Apocalyps* staat Maria ten teken van haar uitverkiezing op een maansikkel. De sokkel vertoont de vorm van een halve wereldbol waarrond een slang kruipt: symbool van het kwaad dat de wereld in zijn greep houdt. Maria houdt het Jezuskind op de arm goed vast en is Hem zo behulpzaam om met zijn kruisbanier de slang de kop in te drukken. Deze triomfzuil werd geschonken door pastoor Henricus Wuyts en opgericht op het toenmalige kerkhof ter gelegenheid van de 50ste verjaardag van de afkondiging van het dogma van de Onbevleete Ontvangenis van Maria in 1854.

Zowel voor de levenden die naar de kerk kwamen, als voor de overledenen die op het kerkhof begraven lagen, was het een vertroosting: het kwaad en de dood hebben niet het laatste woord, wél God in Jezus, en dit mede dankzij Maria's medewerking.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

De pastoor zelf componeerde de Mariacantate die bij de plechtige inwijding op 18 september 1904 gezongen werd door een 500-koppig koor. Ook dit smeedijzeren kunstwerk is van de hand van de Merksemse beeldhouwer **Jules Weyns**, gemaakt naar een ontwerp van architect Jules Dieltiens en beschermd als monument sinds 2009.

***Jules Weyns** (1849-1930) is vooral bekend van de sculpturale versieringen die hij plaatst op patriciërswohnungen in de Antwerpse Zurenborgwijk, allegorische beelden, historische figuren, kunstenaars en dieren. In meerdere kerken in het Antwerpse staan beelden van hem op prominente plaatsen zoals in het hoofdportaal van de Sint-Jacobskerk en in de tuin van de Sint-Franciscuskerk in Merksem. Als medewerker in het atelier van De Boeck en Van Wint is hij medeauteur van het fronton van het hoofdportaal van de kathedraal.*

DE BINNENINRICHTING

HET KOOR

Het hoofdaltaar

Het hoofdaltaar, toegewijd aan Sint-Bartholomeus, patroon van de kerk, wordt in 1645 gebouwd door een zekere Paschier, een Antwerpse beeldhouwer waarover verder niets bekend is.

Dit portiekaltaar is haast volledig opgebouwd uit witte, zwarte en rode marmer. De pilasters die het fronton schragen zijn vooraan uitbundig versierd met een lange festoen en aan de buitenkant met een breeduitwaaijende kronkel met een engelenkop.

Het witmarmeren beeld van O.-L.-Vrouw valt sterk op tegen de zwartarduinen centrale nis die het altaar bekroont. Het Jezuskind op haar linkerarm toont de bekruste rijksappel ten teken van Zijn heerschappij over de wereld. In haar rechterhand houdt Maria de (gouden) scepter van haar koninklijke waardigheid. Twee engelen flankeren hen op de boogjes van het gebroken fronton.

Net als het altaar is het **tabernakel** gebouwd als een (mini)portiek. Het is een ware expositietroon midden op de altaartafel, geflankeerd door Dorische zuiltjes waarop twee engeltjes onze aandacht trekken op het kruis in het midden. Hun houding suggereert nog dat ze enkele attributen missen en ooit de lijdenswerktuigen in de handen hielden. Dit mooie kunstwerk in beschilderd hout dateert uit 1938.

Aan weerszijden van de **predella** is in wit marmer het wapenschild van de familie van Parijs aangebracht. Waarschijnlijk was het altaar net als o.m. het koorgestoelte een gift van de heer Van Parijs die in 1642 de heerlijkheid Merksem kocht.

Het grote **retabelstuk** waarvan de schilder onbekend is, maar dat waarschijnlijk kan toegeschreven worden aan de omgeving van de Quellins, dateert eveneens uit ca. 1645.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Bartholomeus weet in zijn missiegebied Gods heil door genezingen waar te maken zoals door Jezus aan de apostelen was toegezegd en geneest de prinses van Armenië van haar bezetenheid oftewel van de duivel. De locatie van het paleis wordt geëvoceerd door een stel zware arduinen zuilen op een hoog basement en een paar luchters met brandende olielampjes. De prinses die zich niet meer weet te beheersen en achterover deinzend haar onmacht uitschreeuwt, wordt bijgestaan door een hofdame en een krachtige man. Met zijn linkerhand

brengt Bartholomeus afwijzend het onheil tot bedaren terwijl hij in het bezwerend gebaar van de opgestoken rechterhand de Hemelse bijstand bemiddelt. Deze wordt aanschouwelijk gemaakt door twee engeltjes die de ongelukkige jonge vrouw het kruis van het christelijk geloof en de kelk van de Eucharistie voorhouden. De beide ouders van de prinses, koning Polemius en zijn echtgenote, zijn vol ontzag getuigen van dit wonderlijk gebeuren en zullen zich hierdoor samen met de ganse Armeense hofhouding tot het christelijk geloof bekeren. Uiteindelijk zal dit succes echter leiden tot Bartholomeus' marteldood (zie Patroonheilige) die op de achtergrond rechts nog wordt gesuggereerd.

Ook aan weerszijden van het altaar komen dezelfde heiligen **Bartholomeus en de Maagd Maria** nogmaals in beeld. De witgeschilderde houten sculpturen zijn in 1835-'45 vervaardigd door Jan Baptist De Cuyper. Bartholomeus draagt een opvallend groot pak perkamenten die, vermits hij in het Nieuwe Testament geen enkele brief op zijn naam heeft staan, alluderen op de blijde boodschap die hij met een breed armgebaar enthousiast uitdraagt.

Tegen de goudkleurige achtergrond van het koperen **antependium** straalt een zilveren kruis. Het wordt geflankeerd door de symbolen van de zichzelf opofferende Christus: links het Lam Gods op het boek met de zeven zegels zoals het verhaald is in de *Apocalyps* (Apoc. 5:1-8:1) en rechts de pelikaan die zichzelf de borst doorprikt als ultieme overlevingskans voor zijn jongen.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

De glasramen

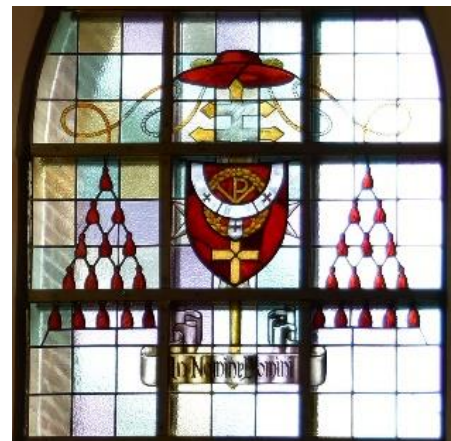
De twee glasramen vooraan in het koor werden in de periode 1952-1958 geplaatst, bij het herstel na WO II. Ze zijn niet thematisch of iconografisch verbonden met de Eucharistie of met de patroonheilige van de kerk, maar willen de band illustreren tussen de eigen parochiegemeenschap en de bredere diocesane en universele kerk. Ze tonen de wapenschilden van paus Pius XII (noordkant) en van Kardinaal Van Roey, aartsbisschop van Mechelen-Brussel (zuidkant). Beide kerkleiders regeerden zowel tijdens de oorlogsjaren als tijdens de periode van wederopbouw van de Merksemse kerk.

Pius XII was paus van 1939 tot 1958. In zijn wapen staat tegen een blauwe achtergrond een witte (vredes)duif met olijftak in de snavel. De vredesduif, een verwijzing naar zijn naam Pacelli, Pax Coeli, hemelse vrede, staat op drie rotsstenen die de woorden van Christus in herinnering brengen (Mt. 16:18): *‘Gij zijt Petrus en op deze steenrots zal ik mijn Kerk bouwen’*. Hierna beloofde Hij Petrus de sleutels van het Koninkrijk (Mt. 16:19) die als een grote zilveren en gouden sleutel als vast pauselijk heraldisch teken achter het wapenschild weergegeven zijn. Onderaan staat zijn wapenspreuk *‘Opus Justitiae Pax’*, het werk van gerechtigheid (is) vrede. Het glasraam met *De hemelvaart van Maria* aan de zuidmuur verwijst overigens naar het dogma dat hij in 1950 afkondigde.

Kardinaal Jozef Ernest Van Roey, geboren in 1874, was metropoliet van de Belgische kerkprovincie van 1927 tot aan zijn dood in 1961. Zijn wapen bekroond met de dubbele kruisstaf van aartsbisschop en de rode kardinaalshoed en omgeven door tweemaal 15 kwasten draagt zijn leuze *‘In Nomine Domini’*, in naam van de Heer. Waarom hier geen ontleding van het eigenlijke wapen?

Beide glasramen worden tussen 1952-1958 geplaatst door de Antwerpse glaskunstenaar **Joris Van den Broeck** (1910-1999) die in dezelfde periode nog vier ramen toevoegt in de koorruimte (zie glasramen).

De communiebank

De bijzonder mooie eikenhouten communiebank uit 1734 is een kunstwerk van **Cornelis Struyf**, die tussen 1706 en 1743 actief was in Antwerpen, Brabant en het Waasland. De vijf scènes brengen de communicant dichter bij het mysterie van de Eucharistie.

De deurtjes die leiden naar het koor vormen het middenpaneel van de communiebank. **De kelk en de hostie** in een grote gouden stralenkrans, te midden van zware druiventrossen en graanhalmen, geven de overvloedige genade van de Eucharistie weer, ondersteund door de tekstbanderol: 'Ecce panis angelorum', de aanhef van de sequentia van Sacramentsdag op naam van Thomas van Aquino: 'Zie het brood van de engelen, tot voedsel van wie onderweg is'.

Deze symboliek is verder uitgewerkt op de zijpanelen. Links **het Lam Gods**, zoals Johannes de Doper Christus noemt bij de doop in de Jordaan, op **het boek met de zeven zegels**, een beeld uit de Openbaring. Net als de pelikaan die zichzelf opoffert voor zijn jongen, op de rechterbank, verwijzen ook deze symbolen naar de verlossing van de zonde door het liefde-offer van Christus tot het uiterste toe. Uiterst links en rechts is er bijkomend misgerief om de eucharistie te vieren; links: een kruisbeeld, en een missaal, voorzien van leeslinten met kwasten en een ketting van een wierookvat; rechts: een schaal met de ampullen voor water en wijn.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

De communiebank is besteld door de kerkfabriek onder pastoor Snellinckx (240 gulden) en gedeeltelijk betaald door Johan Wittert (135 gulden), de eigenaar van het Oyevaersnest, het huidige Bouckenborghhof in Merksem. Zijn wapenschild staat tussen het midden en het zijpaneel.

***Cornelis Struyf** was een leerling van Willem Kerrickx, wat duidelijk tot uiting komt in de expressieve beeldtaal. Tot zijn belangrijkste realisaties behoren het hoofdaltaar en de zijaltaren, de biechtstoelen en andere meubelen in de Sint-Petrus en Pauluskerk te Kallo (Oost-Vlaanderen). Zijn meesterwerk is het beeld *De gegeselde Christus* (1740-’43) in de Sint-Pauluskerk.*

Het altaar in de viering.

Om een directer contact tussen de priester en de gelovigen tot stand te brengen plaatst men na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) de altaartafel in de viering. De priester draagt sindsdien de mis op aan dit altaar gericht naar de gelovigen. Het houten altaar staat te midden van de vier centrale pilaren van kerk en dus ook van de vier evangelisten op de kapitelen, die ons verhaald hebben over de eerste ‘misviering’, het Laatste Avondmaal. De Antwerpse architect Léon Stijnen (1899-1990) ontwerpt de sobere eikenhouten altaartafel en de drie koorlezenaars die uitgevoerd worden door de Merksemse meubelmaker Jos Mennes in 1965.

Het koorgestoelte

Tegen de wanden van de noordelijke en zuidelijke koorkapellen schitteren nog de uit 1661 daterende koorgestoelten. Beide sierden tot de jaren 1930 de wanden van het toenmalige koor. De kunstenaar is onbekend.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Noordelijk gestoelte

Op het **medaillon** links op de wand staat de patroonheilige van de kerk, **Bartholomeus** (foto); op het medaillon aan de rechterkant tonen twee engeltjes de kelk van de **eucharistie**. Beide zijn bovenaan verbonden door de fries met afwisselend fruit- en bloemenguirlandes en speelse engeltjes. De pilasters (foto) tussen de zittingen bieden een aantal verrassingen zoals de barokke maskers, een engeltje dat een vrucht leegdrinkt, mooie vogels en de sikkel waarmee het graan en de mais geoogst zijn.

Zuidelijk gestoelte

Een grotendeels gelijkaardig beeld aan de zuidkant. Toch merkwaardig dat hier later in de 18de eeuw nog het wapen van de familie **Geelhand** in opgenomen werd, meer bepaald in het rechtse medaillon, om aan te geven dat zij toen Heren van Merksem waren. Evenmin mocht de wapenspreuk ontbreken: 'Animo et fortitudine', met moed en kracht.

De eekhoorntjes verwijzen dan weer naar het wapen van de familie van Parys, die in de 17de eeuw Heren van Merksem waren en meer bepaald naar Filips die het gestoelte (mee) betaald heeft omdat ook hij er plaats in kon nemen.

DE ALTAREN IN DE ZIJKOREN

De zijaltaren zijn toegewijd aan **O.-L.-Vrouw** en aan **Sint-Sebastiaan**, respectievelijk aan de noord- en de zijkant van het koor.

Het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar

Zoals de traditie het wil staat het altaar toegewijd aan de Moeder van Christus iconografisch rechts van het koor, zoals Maria ook steeds aan Jezus' rechterzijde van het kruis wordt afgebeeld. De rechterzijde is immers de voornaamste zijde, de kant van het hart.

De heer van Eeckeren geeft in 1709 opdracht aan **Willem Kerrickx** (Antwerpen 1682-Amsterdam 1719) om het Maria-altaar te bouwen. Kostprijs 1200 gulden. Het barokke portiekaltaar - ook al valt het niet direct op - is qua structuur iets eenvoudiger omdat er geen fronton is. Het is geplaatst op twee treden van blauwe steen en zwarte Naamse steen.

Boven de rood- en zwartmarmeren altaartafel is er een zwartmarmeren **predella**, enkel in het midden opgevulld met een witmarmeren **bas-reliëfmedaillon** met een gespierde en halfnaakte Johannes de Doper. Als neef, voorloper en wegbereider van Christus krijgt hij samen met het Lam Gods, Christus zelf, een prominente plaats op het altaar toegewijd aan Maria, de nicht van zijn moeder Elisabeth.

De twee gedraaide schroefzuilen in gekleurd marmer worden bekroond door een composietkapiteel. Deze zuilen hebben nauwelijks een constructieve functie vermits een doorlopende architraaf ontbreekt. Op het verkropte hoofdgestel van elke zuil rust een vuurpot. De rondbogige omlijsting van het altaarstuk in het midden dient hier rechtstreeks als basis voor het Mariabeeld dat met de enorme waaervormige stralenkrans het gehele meubel bekroont.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

In die gouden stralenkrans zweven engelenkopjes en wolkjes troont **Maria** met het Kind Jezus op haar schoot. Maria draagt de tekenen van haar koninklijke waardigheid, de gouden kroon en de scepter. Haar mooi gevormde gelaat heeft een serene en lieflijke uitdrukking. Zij zit neer, de knieën breed gespreid onder het schuin gedrapeerd gewaad. Het geheel geeft een dynamische indruk niet in het minst door de lichte neiging naar rechts en de vlotte plooienvall van de lange kleding over de schoot maar ook door de actie van het Kind op haar schoot dat met de linkerhand een grote wereldbol omklemt en met de rechterhand de gelovigen zegent.

Tussen het altaarschilderij en de schroefzuilen geven twee reeksen van vijf medaillons titels en aanroepingen weer uit de litanie van Loreto.

	maan met aangezicht: 'Mooi als de maan' (Hooglied 6:10) tafelspiegel: 'Spiegel zonder vlek' (Wijsheid 7:26) Toren van David (Hoogl. 4:4), Ivoren toren (Hooglied 7:5); 'Deur van de hemel' (Gen. 28:17), 'Heiligdom van God' (Ex. 15:17) GRAAG aparte FOTO Reukaltaar: 'Altaar van het reukwerk' (Ex. 30:1) Lelietak: 'Lelie tussen de doornen' (Hooglied 2:2)		zon met aangezicht: 'Stralend als de zon' (Hooglied 6:10) ster: 'Morgenster', 'Ster der zee' (Jezus Sirach 50:6) paleis: 'Huis van wijsheid' (Spr. 9:1) palmboom: 'Boom des levens' (Gen. 2:9) behoort niet tot de litanie roos: Mystieke roos
--	---	--	---

De logica van deze opstelling mag u niet ontgaan: stralen de drie hemellichamen hun licht geheel bovenaan 'aan de hemel', dan staan de drie planten in bloei onderaan 'tegen de grond'. De menselijke creaties, hetzij massieve bouwvolumes, hetzij kleinere gebruiksvoorwerpen, staan daartussen.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

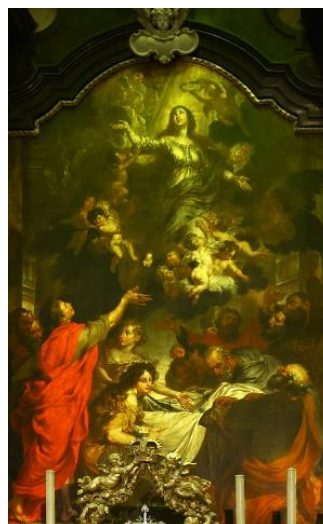
‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Oorspronkelijk stond op dit altaar het schilderij *De hemelvaart van Maria* van **Willem Ignatius Kerrickx** (Antwerpen 1682-Amsterdam 1745), de zoon van beeldhouwer Willem. Het hangt nu aan de westwand van de zuiddwarsbeuk. De Heer van Eeckeren bestelde dit kunstwerk nadat vader Willem Kerrickx het altaar in 1709 had afgewerkt. Willem Ignatius is dan 27 jaar en heeft een opleiding bij zijn vader en bij Godefridus Maes achter de rug. De schilder zal op 22 juli 1710 een bedrag van 130 gulden ontvangen plus 14 gulden voor het snijden en vergulden van de passende lijst.

Dit werk in de traditie van Rubens, mist diens dynamische kracht en de helderheid en frisheid die het enkele eeuwen terug waarschijnlijk had. Het open graf met de apostelen rechts onderaan en de figuur van Maria omringd door wolken en een krans van engelen zouden teruggaan op het schilderij van zijn leermeester **Godefridus Maes** uit 1684, *‘hemelvaart van de allerheiligste altijd Maagd Maria met S. Jan Baptist daaronder, dopende onze Zaligmaker gebenedijd’*, dat in de kapel van het Sint-Elisabethgasthuis te Antwerpen het hoofdaltaar siert.

Het 19de-eeuwse **altaarstuk** van de hand van **Jos Cossens (Jos Coens)**, *Onze-Lieve-Vrouw schenkt de rozenkrans aan Dominicus*, werd gemaakt bij de instelling van de Merksemse broederschap van de H. Rozenkrans in 1804.

Onze-Lieve-Vrouw met Kind schenkt de rozenkrans aan Sint-Dominicus

De Mariadevotie was een van de belangrijkste propagandapunten van de dominicanen. De legendarische voorstelling waarbij de ordester zelf uit handen van Maria het gebedssnoer aangereikt krijgt wordt in de iconografie een zeer geliefd onderwerp. Vaak wordt zoals hier het geheel omkaderd met vijftien kleinere tafereeltjes met de vijf blijde, de vijf droevige en de vijf glorierijke geloofsmysterieën waar zij in haar leven bij betrokken was.

Van dit grote schilderij is de kunstenaar onbekend, maar het is alleszins 17de-eeuws.

Dat het hier (nog steeds?) in de kerk aanwezig is, een oudere versie is van het huidige altaarschilderij op het Maria-altaar, en ook dat het dezelfde contouren heeft als dat altaarstuk (en het retabel), wijst erop dat het hier op zijn plaats (geweest) is. Het enige wat we kunnen vermoeden is dat dit schilderij de blikvanger vormde van het vroegere 17de-eeuwse Maria-altaar, en dat het - waardig genoeg als het was om in de kerk te blijven hangen - bij de oprichting van het nieuwe Maria-altaar in 1710 vervangen werd door het populairdere mariale thema van haar tenhemelopneming. Wanneer dan in 1804 de broederschap wordt gesticht (hersticht?) geeft die de voorkeur aan een nieuw en 'moderner' schilderij. Was het oude toen misschien deels gehavend of speelden een louter stilistische redenen mee ofwel een symbolische profileringsdrang bij de (nieuwe?) start van de broederschap van de Heilige Rozenkrans?

Het Sint-Sebastiaansaltaar

Waar men in voorname kerken aan de zuidkant een apart altaar voor het Heilig Sacrament mag verwachten, of een andere devotie die Jezus' liefdesoffer in beeld brengt, zoals het Heilig Kruis of 'de Zoete Naam Jezus', blijft in eenvoudiger kerken de eer der altaren voorbehouden aan een gevierde heilige, vaak - zoals hier - de patroonheilige van de gemeentelijke schuttersvereniging.

De Merksemse schuttersgilde met Sebastiaan als patroon had immers een belangrijke maatschappelijke functie bij de verdediging van de gemeente en dit reeds vanaf de late middeleeuwen.

In 1756, bijna vijftig jaar na de bouw van het Onze-Lieve-Vrouwaltaar, ontwerpt bouwmeester **Engelbert Baets** (1719-1795) het laatbarokke Sint-Sebastiaansaltaar voor de schuttersgilde, in het zuidkoor. De uitvoering wordt toevertrouwd aan de Antwerpse beeldhouwer **Walter Pompe** (*Lith N.1703-Antwerpen 1777*). Het schrijnwerk wordt verzorgd door Hendrik Becx.

Ondanks de veelvuldige verschillen in de onderdelen, is dit zwart-witte marmeren portiekaltaar in zijn globaal uitzicht opgevat als een pendant van het Maria-altaar, vooral dan doordat de ontbrekende bovenbouw van een fronton of nis vervangen is door een immense stralenkrans.

Enkel het voornaamste onderdeel, de eigenlijke altaartafel is volledig in rode en zwarte marmer uitgevoerd. Alle overige delen zijn gebeeldhouwd in hout en rood of zwart gemarmerd. Vooral de erg geslaagde rood gemarmerde zuilen trekken de aandacht; de schildering ervan is van de hand van **Willem Jacob Herreyns** (Antwerpen 1743-1827).

Zowel de zuilen als de pilasters zijn bekroond met mooi uitgewerkte Korintische kapitelen met sierlijke krullen en acanthusbladeren.

Bouwmeester Engelbert Baets wordt ‘architect van de bisschop van Antwerpen’ genoemd omdat hij rond 1780 het nieuwe classicistische bisschoppelijk paleis bouwt. Hij was een neef en leerling van Jan-Pieter van Bourscheit werkt met hem samen aan de bouw van het hotel van Susteren, later het zg. Koninklijk Paleis op de Meir. Hij is bekend van zijn ontwerpen voor de twee altaren in de Sint-Elisabethkapel (Elzenveld) in Antwerpen, de voorgevel van het Plantin-Moretusmuseum, de theaterzaal in het vroegere Tapissierspand (nu Bourlaschouwburg) na de brand van 1753 en vooral voor de laatbarokke Sint-Andriestoren en het achterhuis van Den Wolsack aan de Oude Beurs..

Voor een **altaarschilderij** gaat men waarschijnlijk te rade bij Jacob II Herreyns met een voorstelling van de Marteldood van Sint-Sebastiaan.

Hier staat Sint-Sebastiaan, de patroonheilige van het schuttersgilde, uiteraard centraal en wel op het moment van zijn dood. Dit is een van zijn meest voorkomende iconografische voorstellingen. Sebastiaan is soldaat ten tijde van Keizer Diocletianus (3de eeuw) maar als christen valt hij in ongenade en wordt ter dood gebracht, met pijlen doorzeefd. Dit werk is een kopie van een schilderij van Antoon van Dyck uit 1630/’31 dat nu in het Louvre hangt. De heilige martelaar ligt in een opvallende achterwaartse houding, in de typisch barokke diagonaal met contrasterende licht en schadueffecten, waardoor de volle aandacht gaat naar de pijl die zijn borst doorboort en het engeltje links dat voorzichtig de pijl probeert te verwijderen.

J. II Herreyns

A. van Dyck

De **altaarbekroning** is bijzonder uitbundig; hier enkel nog de hemelse glorie! Een jonge Sint-Sebastiaan in vol ornaat van Romeins soldaat is omgeven door een grootse gouden stralenkrans. De palmtak in de rechterhand is het teken van zijn overwinning op de dood door het martelaarschap. Zo wordt hij triomfantelijk door engeltjes naar de hemel begeleid. De twee engeltjes bovenaan dragen zijn helm en zijn boog: hij is immers de patroon van het schuttersgilde. De twee engeltjes onderaan bazuinen het heuglijke gebeuren uit. De altaartafel en het antependium werden in 1965 toegevoegd.

DE KLEINE ALTAREN IN DE DWARSBEUK

Bij de vergroting van de kerk in de jaren 1930 bekomt men naast een ruime middenbeuk voor een zondagse kerkdienst, ook grotere zijruimten die zich lenen tot zijkapel. Waarschijnlijk uit onwetendheid hanteert men niet langer de traditionele symbolische locatie waardoor de Mariadevotie hier aan de zuidkant een plaats bekomt en de Jezusdevotie aan de noordkant. Dit druist zelfs in tegen de toen nog gehanteerde concept van 'epistel-' en 'evangeliekant', vermits het noorden waar de zon niet schijnt, opgevat werd als het gebied waar Jezus nog niet aanwezig is en daarom dat steeds opnieuw zijn boodschap van het evangelie in elke misviering naar die windstreek moest gebracht worden.

In de noorddwarsbeuk staat het altaar van het **H. Hart**, in de zuiddwarsbeuk dit voor **O.-L.-Vrouw**. Beide roodmarmeren altaren bestaan enkel uit een altaartafel en een retabelnis die nauw aansluit bij het betreffende devotiebeeld. De houten **beelden** van het **Heilig Hart** (van Jezus) en van **O.-L.-Vrouw met Kind** worden kort voor WO II in 1939/'40 gemaakt door de Berchemse beeldhouwer-architect **Albert Poels** (1875-1943) en na WO II in de nieuwe altaren geplaatst.

Jezus houdt de armen niet zijwaarts recht gespreid. Hij kijkt evenmin met het hoofd frontaal vooruit, maar wel neerwaarts naar de (geknielde) gelovigen voor zich terwijl Hij de linkerhand op zijn borst houdt en de rechter neerwaarts om zich over de gelovige te ontfermen. Toch blijft het een koel, eerder classicistisch Jezus-type.

Maria houdt het Jezuskind op de arm. Hij zegent niet, maar stelt zich met gespreide armpjes en open handjes toegankelijk op. Maria wendt haar gelaat eveneens naar de gelovigen. Jezus raakt met de rechterhand de handpalm van Zijn moeder aan. In dit liefelijke beeld van Maria en de fijne plooienvall herken je niet direct de gangbare stijl van Poels: noch zijn geïdealiseerde afgeronde figuren, noch zijn geblokte figuren die bij de art deco thuishoren. Evenmin betreft het een traditionele Vlaamse Madonna met vlechten in het haar.

Enkel in deze ruimten zijn ook de **glasramen** iconografisch met de altaren verbonden. Beide zijn van de hand van **Jan Huet** (Wortel 1903-Antwerpen 1976), die in 1947 de eerste professor brandglasschildering wordt aan de Antwerpse Koninklijke Academie voor Schone Kunsten.

Bij het **H. Hartaltaar** staat Jezus in een rode mantel op de wereldbol tussen twee engelen. Hij wijst met de linkerhand op zijn Heilig Hart en maakt met de rechterhand een zegenend gebaar. Het raam werd reeds in 1939 gerealiseerd, maar pas na de oorlog aangekocht en geplaatst in 1945 omdat er betwisting was gerezen over het onderwerp. De kerkfabriek had immers een glasraam besteld met Christus Koning als onderwerp.

Op het raam met de **Hemelvaart van Maria** bij het **Maria-altaar** kijkt de moeder van Jezus in een prachtig blauw kleed reeds uit naar de hemel waar ze door engeltjes naartoe geleid wordt. Het glasraam werd in 1950 gemaakt naar aanleiding van de afkondiging van het dogma van de ten hemelopneming van Maria door paus Pius XII. Oorspronkelijk was dit raam bedoeld als pendant van het geplande Christus Koningraam.

De overdadige architectonische omkadering bij deze voorstellingen werkt wel eerder storend.

HET MEUBILAIR - HET HOUTSNIJWERK -

De kerk is befaamd voor het prachtige barokke en laatbarokke houtsnijwerk dat ondanks alle calamiteiten nog grotendeels ter plaatse te bewonderen is. De preekstoel, de biechtstoelen en de lambriseringen zijn zorgvuldige wedersamenstellingen van hun 17de- tot 19de-eeuwse origineel. Sommige ontbrekende delen werden nieuw vervaardigd.

De preekstoel

Mensen onderrichten, 'de richting aangeven' is een van de drie kerntaken van Jezus, en bijgevolg ook van de Kerk.

Zolang de meesten analfabeet zijn, is mondeling onderricht het voornaamste medium. Een passend meubel daarvoor is de preekstoel in het midden van het schip, waarmee men vanop een platform een ruim publiek kan toespreken.

Van de oorspronkelijke barokke preekstoel van Cornelis Struyf bleven na het bombardement van 1944 slechts het draagbeeld en vier medaillons bewaard. In 2005 werd de preekstoel volledig gerestaureerd o.l.v. architect Rutger Steenmeyer.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

De kuip lijkt te rusten op het beeld van de vrouw onderaan, een personificatie van de **Kerk**. Dat ze op de werldebol zit, beeldt niet enkel uit dat haar gezag over de ganse wereld geldt, maar verbeeldt evenzeer haar officiële naam: de 'Katholieke' Kerk, d.i. letterlijk 'over de hele wereld' (verspreid). De symbolen van dit universele kerkelijk gezag worden ons door twee zwevende engeltjes voorgehouden: rechts, de pauselijke kruisstaf, met het driedubbele kruis, links de pauselijke tiara of driekroon, telkens duidend op het drievoudige gezag: het herderlijke, het sacramentele en het leergezag. Deze geestelijke macht ontleent de Kerk aan de unieke missie van Jezus in de geschiedenis van de mensheid en aan Zijn opdracht om het heilswerk dat Hij begonnen is, in Zijn naam verder te zetten. De kelk in haar rechterhand alludeert op "Doet dit tot Mijn gedachtenis", de woorden van de instelling van de Eucharistie op het Laatste Avondmaal, in die zin het fundament voor alle zeven sacramenten. Met het open boek nodigt Moeder de Kerk haar kinderen uit om haar gehoorzaam te zijn en zo God te dienen: 'VENITE FILII, AVDITE ME TIMOREM DOMINI DOCEBO VOS.' (Ps. 34:12) (komt, mijn zonen, luistert naar mij: ik leer u wat ontzag voor de Heer is).

Onderaan de **trap** staan twee **engelen** als hermenfiguur. Wanneer de predikant de preekstoel betreedt wordt hij door **deze** 'hemelboodschappers' verwelkomd. Zij staan hem bij in zijn verheven taak om ook hier in Merksem Gods boodschap te verkondigen. Aan de kern van de christelijke boodschap wordt hij in de balustrade van elke trapleuning kernachtig herinnerd door de **drie goddelijke deugden**: geloof, hoop en liefde. Omdat Paulus in zijn brief (1 Kor. 13:13) zegt dat van deze drie 'de liefde de grootste is', staat het brandend hart telkens centraal, geflankeerd door het kruis en een anker.

Eens op het platform (in de kuip) wordt de predikant geruggesteund door **Christus** zelf in het groot medaillon op het paneel achter hem; een vriendelijke vertolking van de meer theologische opvatting dat in feite Christus aan het woord is door toedoen van de predikant. M.a.w. de predikant wordt eraan herinnerd dat hij niet zijn eigen verhaal moet komen brengen, maar allereerst Jezus' evangelische boodschap moet verkondigen (in een hedendaagse taal, net zoals Jezus zijn toehoorders met een concrete beeldtaal wist aan te spreken).

Gelijkaardige medaillons met **apostelen** sieren het deurtje, met Petrus, en de wanden van de kuip met Paulus en Bartholomeus. Iets hoger, op de hoeken van de kuip zijn ze vergezeld van de vier **evangelistensymbolen**: (vertrekkend aan de oostkant) de arend voor Johannes, de engel voor Matteus, het rund voor Lucas en de leeuw voor Marcus. Jezus' boodschap is allereerst tot ons kunnen komen door betrouwbare ooggetuigen zoals de evangelisten en de apostelen, die het later ook op hun missiereizen verspreid hebben.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Verder wordt de predikant geïnspireerd door (de zinnebeeldige duif van) de **Heilige Geest** tegen het **klankbord**, dat bekroond is met (zeven) hoornen van overvloed die aangeven wat voor een rijke genade het voor de toehoorders is om het Woord van God te mogen aanhoren. De drie sierpotten hebben - voor zover ons bekend - enkel een decoratieve functie. Een banderol deelt ons de naam van de schenker mee: een zekere Cornelius Beyens, een Merksemnaar waarover we enkel nog weten dat hij 22 kinderen had.

De biechtstoelen

De biechtstoel als meubel stamt uit de periode van na het Concilie van Trente (1545-1563). Vertrekkende vanuit de persoonlijke gewetensvrijheid van elke mens beveelt deze kerkvergadering de individuele biecht aan. Om de privacy van zo'n gewetensvol gesprek te respecteren heeft men dan een dergelijke luister- en gespreksmeubel ontworpen.

De biechtstoelen in de dwarsbeuk

De twee bijzonder mooie eikenhouten biechtstoelen in de dwarsbeuken zijn volledig ingewerkt in de lambrisering en dateren waarschijnlijk van vóór 1680. Beide zijn van het zgn. cellentype, waarbij de priester-biechtvader half zichtbaar in het midden in een cel zit, terwijl de biechteling en de wachtende biechteling die vervolgens aan de beurt komt, plaats nemen op de knielbanken in de meer open compartimenten aan de zijkanten. De kunstenaars zijn onbekend maar mogelijk zijn ze net als de oorspronkelijke lambrisering uit de ateliers van familie Quellin.

Beide biechtstoelen zijn op dezelfde wijze opgebouwd. Het priesterhok wordt geflankeerd door twee krachtige 'sprekende beelden', levensgrote engelen met bijzonder menselijk trekken, die met gelaatsexpressie, gebaar en houding een passende boodschap vertolken. Elk van beide lage deurtjes van het priesterhok is bekroond met een gevleugeld engelenkopje. Doordat ze naar elkaar gekeerd zijn, beelden ze - letterlijk, en des te treffender - de hier gewenste verzoening uit. Aan de uiteinden van de compartimenten van de biechtelingen staan putti-hermen boven een festoen.

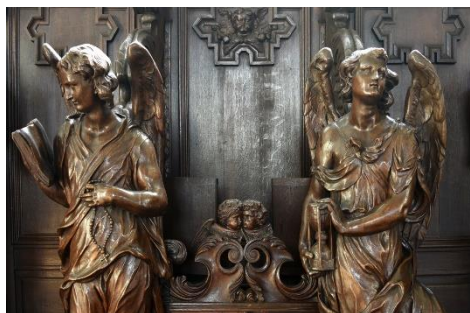
Op de **biechtstoel in de noorderdwarsbeuk** omklemt de engel rechts een schedel; hij mijmert over de eindigheid van het aards bestaan: de **Vergankelijkheid**. De engel links droogt zijn tranen met de zoom van zijn kleeid, treurend om eigen zondigheid: het **Berouw**. Toch houdt hij in de rechterhand de kelk van het liefde-offer van Christus, ten teken van (zijn geloof in)

de **vergeving van zonden**. Zo heeft hij al zo vaak bij de consecratie in de Mis te horen gekregen: *"dit is de beker van het nieuwe, altijddurende verbond (tussen God en de mensen), dit is Mijn bloed dat voor u en voor alle mensen wordt vergoten tot vergeving van de zonden"*.

Aan de linkerbuitenzijde versterkt een putto deze boodschap door de biechteling het brandend hart van de **Liefde** voor te houden. Heel opmerkelijk heeft de putto aan de andere kant in elke hand een adelaarsjong. Dit zou kunnen teruggaan op de tekst in het Oude Testament waar God die de Joden bevrijdt uit de slavernij in Egypte vergeleken wordt met de arend die zijn jongen tijdens hun vlucht **beschermt** *"zoals een arend die ziet naar zijn jongen en boven hen heer en weer vliegt, die zijn vleugels uitspreidt voor hen, hen opneemt en draagt op zijn wieken"* (Deut. 32:10-12). Een geruststellende gedachte.

Ook de engelen van de **biechtstoel** in de **zuiderdwarsbeuk** willen de gelovige aanmoedigen om zich hier van zijn zondenlast te (laten) bevrijden. De engel rechts draagt een zandloper terwijl hij met de voet een schedel vertrapt: opnieuw een vanitas-motief of de

Vergankelijkheid. Dank zij **het gebed** vertrouwt de linker engel op vergeving van zonden; voor de ongeletterde gelovigen het rozenkransgebed, de geletterden kunnen lezen uit de Schrift, gematerialiseerd door het Bijbelboek in zijn rechterhand. Ook beide putti dragen een gebedenboek (rechts) en een rozenkrans (links).

De biechtstoelen in de zijbeuken

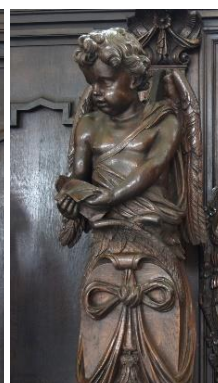
Ook de biechtstoelen ingewerkt in de zijbeuken zijn van hetzelfde cellentype en gelijkaardig opgebouwd. Zij kunnen waarschijnlijk gedateerd worden einde 17de, begin 18de eeuw. Ook hier is de kunstenaar niet bekend. De beelden zijn minder krachtig en spreken door hun statischer karakter wat minder tot de verbeelding.

Bij de **biechtstoel in de noordbeuk** wordt het priesterhokje weer geflankeerd door de **Hoop op Gods barmhartigheid** en door de **Boetvaardigheid**. De linker engel houdt beide handen open en richt de blik hoopvol opwaarts ten teken van overgave aan Gods barmhartigheid. De rechter engel houdt boetvaardig de gesel in de hand. De hermen-engel uiterst rechts wijst met de vinger naar de hemel, van daar moet het heil verwacht worden.

De engelen aan de **biechtstoel in de zuidbeuk** willen de biechteling zijn vertrouwen versterken in de bevrijdende heilswerking van het sacrament. De rechter met het (Bijbel)boek in de hand wijst op het gezag van Gods Woord als fundering voor de biecht (denk bv. aan "*wiens zonden gij vergeeft, zijn ook vergeven*"). De andere bidt met gevouwen handen om redding.

De linker hermen-engel houdt de rechterhand deemoedig voor zich en houdt in de andere hand een dubbel briefje: een gescheurde schuldbekentenis?

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

De lambrisering in de zijbeuken en dwarsbeuken

De oorspronkelijke bijna vier meter hoge eikenhouten lambrisering, geplaatst in de toen veel kleinere kerk, dateert uit de tweede helft van de 17de eeuw, ca. 1680-'86. Waarschijnlijk komt ze uit de ateliers van de Quellins.

Vanuit het elan van de Contrareformatie wilde men de ruime oppervlakte van deze wanden maar al te graag didactisch benutten. Enerzijds wordt de Merksemenaren de sociale kern van het christelijk geloof voorgehouden, anderzijds wordt de tastbare Godsbeleving in de katholieke godsdienst aanschouwelijk voorgesteld. In de noordbeuk prijken de Werken van barmhartigheid, in de zuidbeuk de sacramenten. Qua aantal komt dit trouwens goed uit gezien elk van beide series zeven onderwerpen telt. Omdat men omwille van plaatsgebrek zich heeft moeten beperken tot zes taferelen, heeft men in elke serie twee onderwerpen in een paneel opgenomen.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

De zeven sacramenten in de noordbeuk

Omdat men zich heeft moeten aanpassen aan de beschikbare ruimte heeft men bij de zeven sacramenten de priesterwijding en het Heilig Oliesel (de ziekenzalving) op een paneel bij elkaar gezet.

De volgorde loopt van oost naar west:

doopsel

vormsel

biecht

eucharistie

**priesterschap
ziekenzalving**

huwelijk

De (zeven) Werken van barmhartigheid in de zuidbeuk

‘God is Liefde’, aldus Jezus: *“Wie in de liefde blijft, blijft in God”* (1 Joh. 4:16). Omdat Hij zijn volgelingen nog radicaler wil doen streven naar die liefde, vereenzelvigd Jezus zich met de minderbedeelden: *“Al wat jij aan de minsten van Mij hebt gedaan, heb je aan Mij gedaan.”* (Mt. 25:40.45).

Dat wordt bij Mt. 25:34-36) geconcretiseerd als:

“Ik had honger en jij hebt Mij te eten gegeven.(1)

Ik had dorst en jij hebt Mij te drinken gegeven.(2)

Ik was vreemdeling en jij hebt Mij opgenomen.(3)

Ik was naakt en jij hebt Mij gekleed.(4)

Ik was ziek en jij hebt Mij bezocht.(5)

Ik was in de gevangenis en jij hebt Mij bezocht.” (6)

Het zevende werk, de doden begraven, is pas in de middeleeuwen toegevoegd tijdens de pestepidemieën. Het getal zeven heeft trouwens ook een sterkere symbolische geladenheid, indachtig de zeven dagen van de week en de zeven sacramenten.

Omwille van het aangehaalde plaatsgebrek heeft men ook twee Werken van barmhartigheid op een en hetzelfde paneel samen gezet, nl. om de voor de hand liggende reden dat beide met voedselbedeling te maken hebben: ‘de hongerigen spijzen’ en ‘de dorstigen laven’.

Al is de volgorde van alle zeven Werken in de opstelling hier niet Bijbelgetrouw, toch kunnen we uit de beide uiterste panelen afleiden dat de huidige leesrichting van west naar oost ook de oorspronkelijke was. In het westen vangt de reeks immers aan met de twee eerste werken (samen op eenzelfde paneel), terwijl de reeks eindigt met het laatste Werk op het meest oostelijke paneel. Merk daarbij op dat juist hierom de normale leesrichting ‘van links naar rechts’ verstoord wordt en des te meer opvalt

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

binnen het paneel waarin twee Werken elkaar opvolgen. Gevolg: het eerste Werk 'de hongerigen' komt hier nu rechts te staan, gevolgd door het tweede Werk de 'dorstigen', maar nu links daarvan.

De panelen van west naar oost:

1. de hongerigen spijzen en de dorstigen laven (Jezus 1 en 2)

Dit laatste werk wordt geïllustreerd door het Oudtestamentische verhaal van Rebecca die bij een waterput spontaan drinken aanbiedt aan een man. Hij is de knecht Eliëser die door Abraham op pad was gezonden om een vrouw te vinden voor Abrahams enige zoon Isaac en een dergelijke dorstlessing zou het teken zijn waaraan de beloofde vrouw zou te herkennen zijn.

2. de naakten kleden (Jezus 4)

3. de gevangenen bevrijden (Jezus 6),

4. gastvrijheid aan vreemde passanten (Jezus 3),

5. de zieken bezoeken (Jezus 5)

6. het later door de Kerk toegevoegde werk: de doden begraven.

2

3

4

5

6

De friezen en pilasters zijn uitbundig versierd met loofwerk en bloemen, waarin rozen, lelies, zonnebloemen en een tulp elkaar afwisselen. Tussen tal van speelse diertjes is bovenaan de meeste pilasters de hond prominent aanwezig; hij houdt telkens een grote strik in de muil waaraan de guirlandes en kransen hangen. Naast de vogels stelen ook enkele bijen en een slang de show. Tweemaal ontmoeten we een eekhoortje in de zuidbeuk; zij verwijzen naar de heren van Parijs die vermoedelijk de schenkers waren van de oorspronkelijke wandbescherming.

De kruisweg

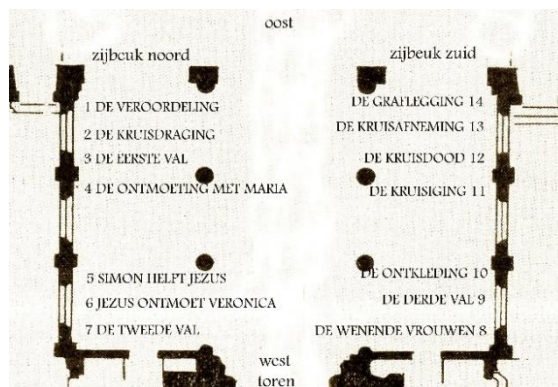
Door de vergroting van de kerk in 1833 was deze wandbeschutting, te klein geworden. Daarom laat Pastoor Petrus Carolus Cools (pastoor van 1852 tot 1880) in 1854 tussen de bestaande medaillons veertien nieuwe plaatsen met de **staties van de kruisweg**. De kunstenaar is echter niet gekend. Aan de opdrachtgever van deze ingreep herinnert een schildje met het opschrift ‘*R^{eu}s D^{au}s P.J. Cools Pastor Me Posuit 1854*’, bekroond met

De Goede Herder, die het verloren schaap op zijn schouders draagt, alluderend op zijn ambt van pastoor (‘herder’). Het is nu vervat in een cartouche aan de westwand boven het paneel met de Werken van barmhartigheid ‘de dorstigen laven’ en ‘de hongerigen spijzen’.

De lambrisering in de dwars- en zijbeuken vormt één geheel met de biechtstoelen. Na de verwoestingen van WO II wordt het geheel in 1978-’79 gereconstrueerd met gerestaureerde en nieuwe stukken door de kunstwerkhuisen Van de Kerckhoven.

Niet alle staties (*Lat.* statio, halteplaats) zijn echter gebaseerd op fragmenten uit de Bijbel. Sommigen zijn enkel uit puur devotionele beweegredenen ingelast. Zo komen de drie keer dat Jezus valt (staties 3, 7 en 8) en de ontmoeting met Veronica die Zijn aangezicht droogt (statie 6) er niet in voor. De overige staties vinden we terug in Mt. 27, Mc. 15, Lc. 23 en Joh. 19.

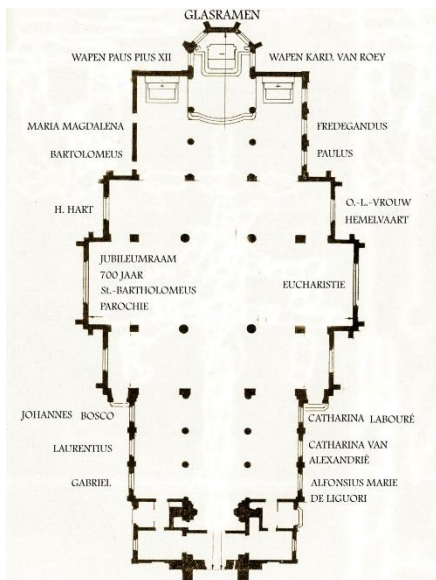
Elk van de veertien staties is uitgesneden in de eikenhouten panelen in een versierd ovalen medaillon. De flankerende pilasters zijn uitbundig opgesmukt met (fabel)dieren, planten, bloemen en fruit.

De eenvormige 14-delige kruisweg bestaat sinds paus Clemens XII (1730-1740) deze structuur vastlegde. Zijn opvolger Benedictus XIII besliste in 1741 dat in elke kerk een kruisweg moest opgenomen worden. Of dit meteen gebeurde in de 18de-eeuwse Sint-Bartholomeuskerk is niet duidelijk. In ieder geval greep men de vergroting van de kerk in de 19de eeuw aan om deze 14 panelen te plaatsen (1854).

Foto's: de staties 1 tot 7

DE GLASRAMEN

Op twee uitzonderingen na zijn de glasramen in de kerk niet thematisch opgesteld. Enkel twee ramen in de dwarsbeuk houden verband met de kleine altaren aldaar. Bij het **Heilig Hartaltaar** in de noorderdwarsbeuk staat het opvallende raam met het **Heilig Hart van Jezus** en bij het **Maria-altaar** in de zuiderdwarsbeuk een mooie **Hemelvaart van Maria**. Beide glasramen zijn van de hand van Jan Huet. (zie 'Altaren')

De glasramen van Augustin Stalins in de dwarsbeuken

De oudste glasramen van de kerk, beide van Augustin Stalins (1865-1940), staan in de dwarsbeuk. Pastoor H. Wuyts (1892-1919), schenkt het eerste glasraam, in de noorddwarsbeuk, als **aandenken aan het 700-jarig jubileum van de parochie in 1917** en aan zijn eigen gouden priesterjubileum. De boodschap die de engel onderaan ons op een opengerold perkament voorhoudt maakt dit ook duidelijk.

Bij de vergroting van de kerk in 1938 wordt het glasraam herplaatst en aangepast door glazenier Calders.

Geheel bovenaan vermeldt een banderol het jaartal van de stichting van de parochie: '1217'. In beide banderollen leest men: 'in 1945 VERNIELD' en 'HERMAAKT in 1959'

Enkel de drie middelste banen worden – deels - figuratief benut. Je zou kunnen stellen dat de patroon van de kerk en van Merksem, **Sint-Bartholomeus**, ook op dit glasraam 'tot de eer der altaren verheven is'. Deze zinspelende op de specifiek kerkelijke uitdrukking voor iemands heiligverklaring is hier van toepassing omdat de ganse voorstelling de vorm van een gotisch retabel heeft aangenomen.

Centraal kruist **Sint-Bartholomeus**, de armen voor de borst. Het grote mes van zijn marteling houdt hij opvallend in de linkerhand.

De 'luiken' tonen enkele episodes uit zijn leven. De vier compartimenten moeten gelezen worden van links boven naar onder en vervolgens rechts, van boven naar onder.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

- 1) Linksboven: het beknopte levensverhaal van Bartholomeus vangt aan met zijn roeping tot apostel, getrouw het evangelie (Joh. 1:43-51). De apostel Filippus heeft 'Natanaël' (= Bartholomeus) tot bij Jezus gebracht en blijft - op de achtergrond - aanhoren hoe er zich een dialoog ontwikkelt tussen Jezus en Bartholomeus. Jezus is herkenbaar aan de kruisnimbus en de rode mantel, beide apostelen enkel aan het heiligenaureool. Omdat Jezus over hem heel persoonlijke dingen wist te zeggen, reageert Bartholomeus vol ontzag en met een geloofsbelijdenis: *"Meester, Gij zijt de Zoon van God..."* (Joh. 1:49).
- 2) Linksonder: Bartholomeus staat met overtuiging te prediken tot een menigte (vertegenwoordigd door 5 personen) die om hem heen geschaard is.
- 3) Rechtsboven: een van de toehoorders die zich hierdoor bekeert en laat dopen, is de koning van Armenië, Polemius, herkenbaar aan de purperen koningsmantel. Om (de genade van) het doopsel te ontvangen knielt hij neer.
- 4) Rechtsonder: met die overgang van hun koning tot het christendom is niet iedereen opgezet, wat leidt tot de marteldood van Bartholomeus. Enkel nog in een onderkleed, is hij gebonden aan de handen opgehangen en ziet de beulen met mes en tang op zich afkomen.

Het glasraam in de zuiddwarsbeuk is toegewijd aan het **Heilig Sacrament**. Geheel bovenaan wordt de **hostie in de monstrans** door engelen aanbeden. De hostie die in de eucharistieviering geconsacreerd wordt tot 'het Lichaam van Christus', staat dan ook voor Gods Liefde in Jezus. Onderaan geven de schildjes met '**alfa**' en '**omega**' - aldus *Openbaring 1:8, 21:6 en 22:13* - te kennen dat Christus zichzelf presenteert als 'het begin en het einde van alles'.

In het hoofdafereel ontvangt de ongeveer 15-jarige **heilige Aloysius van Gonzaga** (1568-1591) zijn **Eerste Communie** uit de handen van zijn oom, de heilige Carolus Borromeus, niet alleen aartsbisschop van Milaan, maar ook kardinaal; vandaar zijn rode priesterstoel. Het gaat hier niet enkel om een theologische duiding van Jezus' aanwezigheid in de Eucharistie, maar meer om de vreugde van zich in de Communie innig met Jezus verbonden te weten, zoals dit voor het eerst beleefd wordt op het feest van de Eerste Communie. Voor jonge Merksemenaren, hun fiere ouders en familie (nog steeds) een bijzonder gebeuren. Deze geestelijke verbondenheid met Jezus brengt Aloysius er al heel snel toe om als lid van het huis van Gonzaga op 14-jarige leeftijd afstand te nemen van zijn hertogelijke rechten en bij jezuïetenorde in te treden. Dat zijn kroon en scepter op een tafeltje achter de communicerende jongeman liggen, is dan ook niet enkel op te vatten als een respectvolle geste voor de Communie, maar tevens als een verwijzing naar zijn verzaken aan wereldse glorie. Het feest van de kindercommunie is overigens ontstaan bij de Vlaamse Jezuiten in 1656.

In de kleine scène, onderaan, ontvangen kinderen de Communie. Samen met de flankerende banderollen die de regerende paus van dat jaar vermelden: 'anno Domini MCMXIV Pio X regnante', verwijst het naar de bul van Paus Pius X (*1835 - +1914): *Quam Singulari* (Hoe uitzonderlijk) uit 1910, die handelt over de toegang van de kinderen tot de sacramenten. De leeftijd voor de eerste communie

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

wordt hierin vervroegd tot zeven jaar en onderscheiden van de plechtige communie en het vormsel dat op de leeftijd van twaalf jaar zal worden toegediend.

Op de kleine banderol boven de communicerende kinderen staat bondig en krachtig: “Christianis debetur Christus” (Christus is bestemd voor de christenen).

Beide ramen stonden oorspronkelijk in de oude, kleinere kerk. In 1938 worden ze door de glazeniers Oscar Calders en zijn zoon Armand aangepast aan de verruimde kerk. Amper enkele jaren later, op het einde van WO II, in 194@@, worden ze vernield maar in 1959 door dezelfde kunstenaars hernieuwd.

Augustin Stalins was de zoon van Auguste Stalins (1839-1906). Hij zette het glazeniersbedrijf voort waarmee zijn vader samen met Alfons Janssens (1836-1915) in vele tientallen kerken, vooral in de provincies Antwerpen en Brabant, glas-in-loodramen realiseerde. Een van hun belangrijke realisaties was de reeks ramen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de huidige kathedrale kerk, van Antwerpen.

De glasramen van Joris Van den Broeck in de zijbeuken

Ook de vier ramen die glazenier Joris Van den Broeck (Antwerpen 1910-Leuven 1999) tussen 1952 en 1958 in de zijkoren plaatst, hebben geen thematische binding met hun locatie. Twee ervan verwijzen naar de historische verbondenheid van de zustergemeenten Merksem en Deurne en hun parochies Sint-Bartholomeus en Sint-Fredegandus.

Menig bezoeker heeft het wat moeilijk met de kaders van de neobarokke medaillons omdat ze veel weg hebben van aaneengeregen knoken. Wie aandachtiger kijkt, ontwaart ze wel degelijk als decoratief element van metaalbeslag, zo geliefd sinds het einde van de 16de eeuw en dit tot ver in de hoogbarok.

Op het oostelijke raam in het **Onze-Lieve-Vrouwekoor** heeft de boetvaardige heilige **Maria Magdalena** zich in de woestenij teruggetrokken om zich te bezinnen. De linkerhand op een doodshoofd suggereert dat ze mediteert over zonde en dood, terwijl het eenvoudige kruisbeeld voor haar aangeeft dat ze zich ook focust op de bevrijding van zonden en het eeuwige heil dat haar geliefde ‘meester’ Jezus heeft bewerkstelligd. In de christelijke traditie wordt ze vaak vereenzelvigd met de boetvaardige zondares beschreven in Lc. 7:36-50. Ze draagt een boetekleed en met de sensuele lange blonde haren bedekt ze de nog naakte schouders en bovenarm. Voor wie haar niet zou herkennen op basis van de beeldvoorstelling, is er het opschrift onderaan: “H. Maria Magdalena”, maar daarmee is de vraag nog niet weg: ‘waarom staat zij hier?’

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Op het andere raam staat de patroonheilige van de kerk en de gemeente, **Sint-Bartholomeus**, de rechterhand open in een houding van overgave aan het onvermijdelijke: de marteling door levend gevild te worden, vandaar het mes als attribuut in zijn hand. Onderaan staat hij nogmaals op het wapenschild van Merksem.

In 1952, naar aanleiding van de aanstelling van de nieuwe pastoor Z.E.H. Mast, plaatst dezelfde glazenier Joris Van den Broeck het raam **Sint-Fredegandus** in het **Sint-Sebastiaankoor**. De aanwezigheid van deze heilige in de kerk is geen toeval. De Sint-Bartholomeusparochie grenst immers sinds de middeleeuwen aan de Deurnese parochie die in 1644 onder het patroonschap van Fredegandus wordt geplaatst. Op aandringen van de lokale bewoners heeft de Deurnese parochie in 1779 ook een deel van haar grondgebied aan de Merksemse buur afgestaan (zie hoger: Geschiedenis). Het wapenschild onderaan is uiteraard dit van de gemeente Deurne. Fredegandus (8ste eeuw) gaat door voor de stichter en eerste overste van de kloostergemeenschap aldaar. Later wordt hij traditioneel voorgesteld als benedictijner abt met kromstaf en regelboek.

Fredegandus wordt op het aangrenzende raam vergezeld door de apostel **Paulus**, de grote geloofsverkondiger die in talrijke reizen naar o.m. Klein-Azië en Griekenland het nieuwe geloof ingang wil doen vinden met woord en geschrift. Uit zijn brieven wordt heel vaak voorgelezen. Paulus, traditioneel kaal en met lange baard, kijkt de gelovige indringend recht in de ogen, houdt het zwaard van zijn onthoofding voor zich en maakt met opgeheven wijsvinger richting hemel duidelijk waar het om gaat.

De kans is reëel dat zijn aanwezigheid hier verband houdt met Mgr. Paul Schoenmaeckers, wiens wapenschild onderaan staat. Deze Antwerpenaar van geboorte (°1910) wordt in 1952 onder kardinaal Van Roey benoemd tot hulpbisschop van Mechelen-Brussel en vicaris-generaal.

De glasramen van Marc de Groot in de zijbeuken

In de zijbeuken achteraan plaatst Marc de Groot (Antwerpen 1910-Edegem 1979) in de periode 1954-1968 vier glasramen van heiligen: Catharina van Alexandrië en Alfonsus van Liguori in de zuidbeuk Laurentius en de aartsengel Gabriël in de noordbeuk.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Voor minstens 35 kerken in en rond Antwerpen heeft de Groot glasramen gemaakt. Deze veelzijdige kunstenaar had tevens een omvangrijk oeuvre als tekenaar, schilder, graficus en beeldhouwer. De ramen die hij plaatst in de Sint-Bartholomeuskerk zijn rustig van opbouw en zonder de overdadige omkaderingen zoals bij deze van Joris Van den Broeck.

Catharina van Alexandrië (einde van de derde eeuw) gaat door voor de dochter van de koning van Cyprus. Omdat ze het christelijk geloof had aangenomen, weigert ze te offeren aan de Romeinse goden. Keizer Maxentius ontbiedt daarop de 50 grootste filosofen om haar tot inkeer te brengen maar door haar redenaarstalent en overtuigingskracht zou zij de filosofen tot het christelijk geloof weten te bekeren. Ze worden dan ook allen tot de brandstapel veroordeeld. Catharina veroordeelt deze christenvervolgingen en wordt zelf ook ter dood veroordeeld. Bij elk van de folteringen die ze ondergaat voltrekt zich een wonderlijke redding, zo breekt het wiel met pinnen waarmee ze zou geradbraakt worden (vandaar het Sint-Katharinawiel). Daarna wordt ze - ditmaal effectief - onthoofd.

Ze is o.m. de patrones van redenaars en filosofen, leraren en studenten, maagden en naaisters.

Haar martelaarsattributen zijn het gebroken wiel en het zwaard van haar aardse ondergang door marteling en onthoofding, en de palm, het teken van de uiteindelijke Hemelse overwinning. Op het glasraam staat tevens een kerk(toren) aan haar zij, die deze van de Sint-Bartholomeuskerk (zou) moet(en) voorstellen.

Ter identificatie van de schenkers staat het wapenschild van de familie Roosens links onderaan, daarnaast dit van de gemeente Merksem.

Het vierde raam van Marc de Groot achteraan in de zuidbeuk heeft een in onze streken minder bekende heilige als onderwerp, de 17de-eeuwse Italiaanse heilige **Alfonsus Maria de Liguori** (1696-1787). Hij was bisschop en een belangrijk jurist die reeds op 16-jarige leeftijd promoveerde in 'beide rechten' (kerkelijk en wereldlijk recht). Hij is echter vooral bekend als stichter in 1731 van de vrouwencongregatie, de Redemptoristinnen, en een jaar later van de Congregatio Sanctissimi Redemptoris, de Congregatie van de Allerheiligste Verlosser, beter gekend als de redemptoristen. Die zetten zich in voor de volkssmissie, de verlossing van de armen van het juk van de macht en de barmhartigheid. Niet verwonderlijk dat hij de orde de wapenspreuk meegaf '*Overvloedig is bij Hem de verlossing*'. Hij werd tot kerkleraar verheven en tot patroon van de moraaltheologen en de biechtvaders. Daarom schrijft hij hier met het veer in een boek en is een en al luisterend oor. Zijn naamdag is 1 augustus.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

In een kleurrijke stralenkrans van gestileerde vleugels begroet de **aartsengel Gabriël** de gelovigen met een kruisstaf in de hand. Hij is de hemelse boodschapper die steeds optreedt wanneer God de mensen een heuglijke gebeurtenis wil aankondigen. Zijn naam is afgeleid van de Hebreeuwse woorden *geber* (sterke man) en *el* (God), de sterke man Gods.

Ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de parochie in 1968 schenken burgemeester Gabriël (!) Theunis en het Gemeentebestuur van Merksem dit glasraam. Het gemeentehuis en het wapen van Merksem staan dan ook onderaan afgebeeld. De persoonlijke naamheilige van een politicus die alle gelovige Merksemnaren hier ter gelegenheid van hun parochiejubileum begroet en tegelijkertijd over het ganse gemeentehuis straalt. Hoe *subtief* propaganda kan zijn.

Laurentius, op het laatste raam van Marc de Groot, wordt in 257, onder keizer en christenvervolger Valerianus, door Paus Sixtus tot diaken benoemd. Hij was verantwoordelijk voor het beheer van de gelden van de kerk en voor het uitdelen van de inkomsten onder de armen. Volgens de overlevering wou de keizer de rijkdommen van de kerk aanslaan. Laurentius antwoordde dat hij hem de rijkdommen van de kerk zou tonen. Daarop verzamelde hij de armen, zieken en kreupelen, dit tot woede van de keizer. Prompt werd hij aangehouden, gemarteld en naakt op een rooster gebonden en verbrand.

Laurentius wordt sinds de Middeleeuwen afgebeeld als een jonge man. Als diaken draagt hij de dalmatiek, als martelaar is zijn attribuut het rooster en vuur, en houdt hij een palmtak. Hij is o.m. de patroon van de brandweerlui, de bakkers en de koks, en van bibliothecarissen omdat hij zelf als bibliothecaris zorg droeg voor de (heilige) boeken.

Waarom (een zekere) Renaat van Brabant in 1960 het glasraam bij testament schenkt of waarom de kerkfabriek het thema (Laurentius) in 1961 goedkeurt is niet onmiddellijk duidelijk. Misschien speelt de geschiedenis van de kerk in het Antwerpen en Merksem van de 17de eeuw tot de 20ste eeuw wel een rol. Alle historische calamiteiten van overheersing door de Fransen en tenslotte de Duitsers in WO II heeft de kerk ondergaan. Vuurwapens waren telkens de boosdoeners, om maar te zwijgen van de branden door blikseminslagen. De vergelijking met Laurentius die op het **vuur** werd geroosterd is dan wel zinvol.

De twee glasramen van Jan Huet in de zijbeuken

In 1939 ontwerpt Jan Huet het glasraam met de populaire Italiaanse heilige Johannes Bosco, **Don Bosco** (Turijn 1815 – 1888). Als priester was hij dicht betrokken bij de jongeren en vooral de verwaarloosde. De opvoeding van de jeugd en het onderwijs lagen hem nauw aan het hart. Zijn grote voorbeeld was de 17de-eeuwse heilige Franciscus van Sales. Vanuit die inspiratie sticht hij niet alleen een bibliotheek, die zou uitgroeien tot de Italiaanse Jeugdbibliotheek, maar vooral de Congregatie van de Salesianen (1859) en van de Dochters van Maria (1872), twee organisaties die zich vandaag nog steeds actief toeleggen op het onderwijs en de bijzondere jeugdzorg. Hij is de patroon van circusartiesten, jongeren, leerjongens, jongerenpastors en katholieke uitgevers. In de iconografie wordt hij dan ook vaak omringd door kinderen of jongeren, zoals ook op dit glasraam. Omdat het glasraam in 1939, net voor de oorlog, ontworpen werd, is het pas geplaatst erna in 1945. Met de vrolijke figuurtjes deelt Huet de speelse, wat naïeve, Vlaamse verhaalstijl, typisch voor het midden van de 20ste eeuw. De meer traditionele, zware, neobarokke portiekomlijsting sluit daar haast naadloos bij aan.

In een totaal verschillende stijl, plaatst Huet in hetzelfde jaar 1950 in de zuidbeuk het raam, geschonken door de familie Huet zelf, met de heilige **Catharina Labouré** (1806-1876). Deze Franse heilige is wereldberoemd door 'de wonderbare medaille van Parijs'. In een verschijning in Parijs in 1830 zou Onze-Lieve-Vrouw haar de opdracht hebben gegeven een medaille te slaan om Haar bekendheid bij de mensen te vergroten. Op de voorzijde staat Maria met de armen neerwaarts en de handpalmen open om haar bemiddelende rol tussen God en de mensheid aan te geven, en daaromheen de tekst "*Marie conçue sans péché priez pour nous qui avons recours à vous. 1830*". Op de achterzijde zijn het kruis van Christus en de 'M' van Maria verstrengeld boven 'de Heilige Harten van Jezus en Maria'. Jezus' hart is omringd door de doornenkroon en bekroond met een vlam; m.a.w. zijn liefde is vurig, tot het uiterste lijden bereid. Dit van Maria is doorboord door het zwaard, zoals bij Jezus' opdracht in de tempel door de oude Simeon voorspeld (Lc. 2:35b). Het geheel is symbolisch omgeven door twaalf sterren symbool van volmaaktheid, aldus *Openbaring* (12:1) waarin Maria verschijnt met een kroon met twaalf sterren. En belangrijk voor de zowat 700 miljoen inwoners van de Europese Gemeenschap: de twaalf sterren op de Europese vlag zijn rechtstreeks ontleend aan de Mariale verschijningen in Parijs zoals de ontwerper in 1989 zelf onthulde in de *Osservatore Romano*. Catharina werd op 27 juli 1947 heilig verklaard.

Wonderdadige Medaille Wikipedia

DEVOTIELE EN ANDERE KUNSTWERKEN

Het genadebeeld van Onze-Lieve-Vrouw

Het genadebeeld van Onze-Lieve-Vrouw is een geliefd devotiebeeld dat traditioneel ook een belangrijke plaats innam bij de jaarlijkse processie. Maria is rijkelijk gekleed in een lange blauwe fluwelen mantel afgeboord met een bontrand. De bloemensymboliek is vergelijkbaar met deze van vele andere mariamantels maar blijft hier beperkt tot drie titels van Maria uit de litanie van Loreto: 'lelie onder de doornen' (achteraan) omringd door rozen en afgezoomd met halfedelstenen; 'troosteres der bedrukten' (vooraan) bij een vlammen hart doorboord met een zwaard, de voorzegging van Simeon bij de opdracht van Jezus in de tempel (Lc. 2: 35b), en 'verborgene roos' bij een hart omringd door rozen.

Op de zilveren schoot van Maria is een groot Mariamonogram uitgewerkt, op de schoot van het Kind dat ze in de arm houdt, een IHS-monogram, de afkorting van Iesus Hominum Salvator (Jezus, redder van de wereld).

Over de oorsprong van dit beeld is niets bekend. Ook de vervaardigers van de zilveren schoot en de mantel zijn onbekend.

De overige sculpturen

De meeste sculpturen dateren uit de tweede helft 19de en begin 20ste eeuw, grotendeels de neogotische periode. Zetten we ze eerst chronologisch op een rijtje.

Het oudste in deze reeks is het beeld **Heilige Rochus van Montpellier** van M. De Vos, dat dateert van ca. 1866. Dat jaar is allerm minst een toeval want de pestheilige Rochus werd ook tegen cholera aangeroepen en na een eerste epidemie in het Antwerpse in 1832 en een tweede in 1848 volgt in 1866 de ergste met liefst drieduizend sterfgevallen. Volgens de 19de-eeuwse norm was het heiligenbeeld oorspronkelijk gepolychromeerd. Na zware beschadiging in WO II werd het gerestaureerd en volgens de mode van de tijd ontleurd door beeldhouwer August Suys uit Deurne. (zuiddwarsbeuk)

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

‘De Oude Kerk’ – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Rond de eeuwwisseling beeldhouwt **Pieter De Roeck** (Antwerpen 1862-1931) drie lindenhouten beelden: in 1895 **Sint-Anna leert Maria lezen** (zuiddwarsbeuk, bij de preekstoel), in 1902 **Sint-Elisabeth** (middenbeuk noord) met de traditionele rozen in haar kleet, en in 1903 de **Sint-Franciscus van Assisi** (noorddwarsbeuk).

Het gepolychromeerd houten processiebeeld van de **heilige Bartholomeus** (1871) (tegen de noordoostelijke vieringpijler) is van **Frans De Vriendt** (Lier 1829-Borgerhout 1919) (zie hoger, ‘patroonheilige’).

Van de blank eikenhouten sculptuur **heilige Antonius van Padua** (in de zuiddwarsbeuk vooraan) kennen we wel de kunstenaar: Theo Koop, maar niet de datum.

Aan de zuidwestelijke pilaar staat de **heilige Theresia van Lisieux**. Thérèse Martin (Alençon 1873-Lisieux 1897) was nog geen 16 jaar oud, toen zij intrad in het streng contemplatieve karmelietessenklooster. Ze werd in 1923 heilig verklaard en vijf jaar later uitgeroepen tot patroon van de missies. Ze draagt het bruine habijt van haar orde en houdt een kruisbeeld en rozen in de hand. “Ik zal mijn hemel doorbrengen met goed te doen op aarde” en “Ik zal een regen van rozen uit de hemel doen neerdalen”. Het 20ste-eeuwse beeld van deze eenvoudige kloosterzuster is een werk van Nestor Gerrits (Antwerpen 1884-1925) zoon van de befaamde beeldhouwer Jan Gerrits (1844-1922).

Volgens de iconografische traditie draagt de **heilige Antonius van Padua** het Jezuskind op een boek.

De overige schilderijen

De Heilige Familie

Het bijzonder fijne schilderij aan de zuidwand van het Sebastiaanskoor, *De Heilige Familie*, uit 1656, is een werk van **Pieter I Thijs** (1624-1677), een leerling van Antoon van Dyck. De Heilige Familie, Jezus, Maria en Jozef, is omringd door een krans van palmtakken en omcirkeld door talrijke zwevende engeltjes. Maar hier is meer aan de hand. Het Kind, ontvangen van de H. Geest, opent de armen wijds en kijkt via Zijn moeder naar de levengevende Geest bovenaan die ook opgenomen is een cirkel, het teken van de volmaaktheid, God de Vader. Het doel van Zijn komst op aarde wordt onderaan duidelijk met de geconsacreerde hostie in de monstrans als teken van zijn offer voor het heil van de mensen.

De gedachtenismonumenten

Het epitaaf voor Jacobus Van Parijs (+1655?)

(zie “Geschiedenis van de Sint-Bartholomeuskerk en -parochie sinds de Reformatie “ en “Het oude kerkhof”

De gedenkplaat voor de
 gesneuvelden van WO I,
 geplaatst in opdracht van Kardinaal Mercier.

De lijst van pastoors sinds 1216

“Mementate Praepositorum vostrorum
 Parochie St Bartholomeus Stichting 1216”

MUZIEK EN KLANK

Het orgel en zijn geschiedenis

Het **oudst** gekende orgel dateert van 1710. Over de orgelbouwer is er geen informatie. Wanneer in 1737 de bliksem inslaat brandt de kerk uit. Het orgel wordt echter tijdig uitgebroken en bewaard op de zolder van de drossaard.

In 1742 krijgt **Gilliam Davits** (+ Antwerpen 1749) de opdracht het orgel te herbouwen. Het blijft zowat honderd jaar ter plaatse tot '*het orgel onzer kerk zoo versleten is, dat het zonder stoornis der goddelijken diensten bijna niet meer kan bespeeld worden*'. Het Davitsorgel wordt in 1857 verkocht aan de kerk van Houtum (Ninove), waar het zich nu nog bevindt. Het vermeldt het oorspronkelijke bouwjaar 1710, een tekst op de windlade '*gemaakt van gilliam Davit*', de datum '1742' en toont op het front een medaillon met de H. Bartholomeus. Dit is nog het enige overgebleven Davitsorgel in bespeelbare toestand.

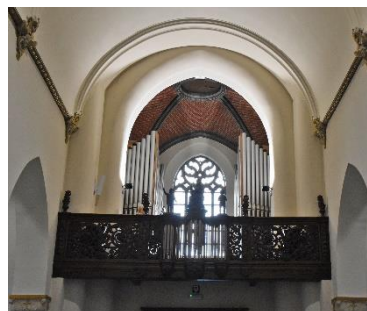
Het Davitsorgel van Houtum

Voor het **nieuwe orgel** geeft het kerkbestuur in **1857** de opdracht aan **Henri Vermeersch** uit Duffel. Hij bouwt in Merksem het grootste orgel uit zijn carrière, met drie klavieren. Het gaat echter volledig verloren bij het bombardement van 1944 waarbij de kerk haast volledig verwoest wordt.

Als sluitstuk van de kerkrestauratie na WO II levert **Gerard D'Hondt** (Herselt) in 1956 het nieuwe orgel. Het is een volledig nieuw elektro-pneumatisch instrument dat ingepast wordt in de bestaande 19de-eeuwse balustrade met waarschijnlijk herbruik van oudere elementen uit het Davitsorgel. Hierop plaatst de lokale beeldhouwer De Meyer die de orgelkasten maakt de weinig sprekende beelden.

Het orgel is iets bescheidener dan zijn voorganger met 'slechts' 2 klavieren maar het telt toch nog 30 registers. Esthetisch is het onder te brengen in de ideeën van de 'Orgelbeweging' waarbij de bouwer tracht de traditie van de barokorgels te verenigen met die van het romantische orgel. De orgelkast is niet functioneel, twee nuchtere kasten flankeren het westelijke raam.

Kenmerkend voor het orgel zijn de hoge vulstemmen, mixtuur en cymbel. D'Hondt behoudt het romantische koppel Salicional-Voix céleste, "Wilgenpijp-Zweving", en legt enkele eigen accenten: hij plaatst de door zijn concurrent Stevens, onder impuls van Flor Peeters, verfoeide Vox Humana op het reciet. De Cornet, zoals in oude tijden met vijf rangen en op een bank geplaatst, verwijst naar de oud-Vlaamse orgels.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving

'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

Hoofdwerk I (C-c''')	Reciet II (C-c''')	Pedaal (C-g')
Bourdon 16	Diapason 8	Conterbas 16
Monter 8	Houten Fluit 8	Subbas 16
Roergedekt 8	Wilgenpijp 8	Octaafbas 8
Gemshoorn 8	Zweving 8	Bas 8
Octaaf 4	Nachthoorn 4	Koraalbas 4
Fluit 4	Zwegel 4	Dulciaan 16
Hoog Octaaf 2	Kwint 2 2/3	
Mixtuur IV	Woudfluit 2	
Cornet V	Cymble III	
Trompet 8	Dulciaan 16	
Klaroen 4	Hobo 8	
	Vox humana 8	

De Dulciaan in het reciet is ook op het hoofdwerk speelbaar. In het pedaal zijn Conterbas 16/Octaafbas 8/Koraalbas 4 en Subbas 16/Bas 8 afleidingen van twee pijpenreeksen: de eerste open, de tweede gedekt.

Volgens orgelist Jan Van Mol klinkt het orgel fris en coherent en is het binnen de liturgie een goed begeleidingsinstrument.

Het doksaal

De 19de-eeuwse eikenhouten doksaalafsluiting met de beelden van Sint-Cecilia, patrones van de kerkmuziek, en twee musicerende kinderen, is versierd met loof- en lijstwerk. Verrassend zijn de 25 ingewerkte oude orgelpijpen in het front die gerecupereerd zijn uit het 19de-eeuwse Vermeerschorgel dat in 1944 vernield werd.

De klokken

De huidige klokken zijn reeds de vijfde op rij.

- De vroegste klokken vermeld in 1565 zijn vernield op het einde 16de eeuw.
- De nieuwe klokken smelten in de brand van 1737.
- Reeds in 1739 is de toren herbouwd en zijn nieuwe klokken 'hergoten' en opgehangen. De Franse Revolutionairen smelten ze voor 'kanonnenvlees' einde 18de eeuw.
- De twee klokken die in 1803 opgehangen worden houden het 140 jaar uit tot ze aangeslagen worden door de Duitse bezetter in WO II.
- Sinds 1953 hangen in de toren twee nieuwe bronzen klokken gegoten door genoemd naar de beide patroonheiligen van de kerk: de **Sint-Bartholomeusklok** van 725 kg en de **Sint-Barbaraklok** van 500 kg.

Merksem, Sint-Bartholomeuskerk – Volledige beschrijving 'De Oude Kerk' – Bredabaan/Bartholomeusstraat, 2170 Merksem

BRONNEN

- Antwerps Beeldhouwer, O.L.V. altaar, St-Bartholomeuskerk te Merksem, in Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis, deel XIII, 1951*
- Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, Stad Antwerpen 3nd, Fusiegemeenten, Turnhout, 1992*
- De Voragine, Jacobus, de gulden legende @@@@ la Légende Dorée, Parijs, 1967*
- Gepts-Buysaert, G., *Guilielmus Kerricx, 1652-1719, in Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis, XIII, 1951, blz. 61-125.*
- Giorgi, Rosa, *Heiligen, Ludion, 2004*
- Goetschalckx, P. J., *Geschiedenis van Schooten, Merxem en Sint Job in 't Goor, Ekeren 1919 (heruitgave Gemeentebestuur van Merksem, 1978)*
- Huys, Ludo, *Historiek van de kerkklokken en hun peters en meters, 2005, s.l.*
- Inventaris van de Sint-Bartholomeuskerk en -pastorie, Merksem, s.d.*
- Melchers, Erna, (samensteller), *Das Jahr der Heiligen, München, 1965*
- Merksems Heemkundig Tijdschrift, jg. 33, nr.129, 2005, pp. 30-31
- Mertens, Wenceslaus en Potvlieghe, Joris, *Het gerestaureerde historische Davit-orgel van 1710/1742 te Houtem, Orgelkunst, jg. 30, nr.2, juni 2007*
- Open Monumentendag, 1993, folder*
- Philippot, Paul, e.a., *L'architecture religieuse et la sculpture baroques dans les Pays-Bas Méridionaux et la Principauté de Liège 1600-1770, Sprimont, 2003.*
- Prims, Floris, *Geschiedenis van Merksem, Merksem, 1951*
- Ruymaekers, Jeanine, *De Oude Kerk te Merksem, in ????, p. 15-16*
- Somers, Lia, *800 Sint-Bartholomeus, in De Kijkuit, tijdschrift van de Koninklijke Kring voor Heemkunde Merksem, Merksem, 2016*
- Van Damme, J., *Schrijnwerkersambacht, Licentiaatsthesis, Leuven, 1985*
- Van Mol, Jan, *De orgels van de Sint-Bartholomeuskerk van Merksem, Calcant Courant, nr.29, 2006*
- Westerbeke, Willem (samensteller), *Martelaren in het Romeinse Rijk, Middelburg, 2012*
- Zajadacz-Hastenrath, Salome, *Das Beichtgestühl der Antwerpener St. Pauluskirche und der Barockbeichtstuhl in den südlichen Niederlanden, Brussel, 1970*

www.degrootmarc.com

www.wursten.be/christuskirche/grisar.htm

www.inventaris.onroerenderfgoed.be

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/1190> (id.)

http://www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvw_2?CHK=ps_3609 (biografie Jef Huygh) ODIS, databank intermediaire structuren

<http://nl.wikipedia.org/wiki/Landelinus> (bio H. Landelinus)

http://www.merksem.net/regio/geschiedenis/bestuur/jacob_en_filips_van_parijs.shtml

<https://sintaugustinuszonnebeke.blogspot.com/2014/08/b.html>

<http://www.antwerpen.be/eCache/ABE/5/635.Y29udGV4dD04MDM0MjA3.html>

<http://www.stadsplannen.be/index.php/stad-gemeente/wapenschilden/132-wapenschild-merksem>

http://archieff.kerknet.be/admin/files/assets/subsites/2338/documenten/1403509673_De_geschiedenis_van_de_Eerste_communie.pdf (kerknet)